

ESKİ ÇAĞ TARİHİ VE UYGARLIKLARI

EDİTÖR
Güngör KARAUĞUZ

© Copyright 2024

Bu kitabın, basım, yayın ve satış hakları Akademisyen Kitabevi A.Ş.'ye aittir. Anılan kuruluşun izni alınmadan kitabın tümü ya da bölümleri mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kağıt ve/veya başka yöntemlerle çoğaltılamaz, basılamaz, dağıtılamaz. Tablo, şekil ve grafikler izin alınmadan, ticari amaçlı kullanılamaz. Bu kitap T.C. Kültür Bakanlığı bandrolü ile satılmaktadır.

ISBN	Sayfa ve Kapak Tasarımı
978-625-375-016-9	Akademisyen Dizgi Ünitesi
Kitap Adı	Yayıncı Sertifika No
Eski Çağ Tarihi ve Uygarlıkları	47518
Editör	Baskı ve Cilt
Güngör KARAUĞUZ ORCID iD: 0000-0002-8341-7885	Göktuğ Ofset
Yayın Koordinatörü	Bisac Code
Yasin DİLMEN	HIS002000
	DOI
	10.37609/akya.3248

Kütüphane Kimlik Kartı

Eski Çağ Tarihi ve Uygarlıkları / ed. Güngör Karauğuz.
Ankara : Akademisyen Yayınevi Kitabevi, 2024.
352 s. : resim, harita, tablo, figür. ; 160x235 mm.
Kaynakça var.
ISBN 9786253750169
1. Tarih--Eski Çağ.

GENEL DAĞITIM
Akademisyen Kitabevi A.Ş.

Halk Sokak 5 / A Yenışehir / Ankara
Tel: 0312 431 16 33
siparis@akademisyen.com

www.akademisyen.com

ÖNSÖZ

19. yüzyıl boyunca Batı, Osmanlı coğrafyası dâhilinde –yeterli bir bilgi ve tecrübeye sahip değilken- pek çok arkeolojik yerleşmeyi staj alanına çevirerek keşfediyordu. Kutsal Kitap içinde geçen Sumer, Hitit, Babil, Asur gibi pek çok Eski Çağ medeniyetinin yerleşim alanı olan Mısır, Mezopotamya ve Anadolu coğrafyasında bu uluslara ait arkeolojik ve filolojik pek çok malzemeyi de gün ışığına çıkartıyordu. Ama bu yıllarda arkeolojik malzemelerin hangi Eski Çağ ulusuna ait olduğu konusunda onların hiçbir bilgisi de yoktu. Hatta “Yağmacı Arkeoloji” kavramı kapsamında gerçekleştirilmiş olan kazılarda keşfedilen çivi yazılı belgelerin öneminin bile farkına varılamamıştı bu yıllarda.

Daha sonraki dönemde ise çivi yazılı belgelerin deşifre edilebilmesi ve okunabilmesi için uzun bir zamanın geçmesi beklenecekti. Uzun uğraşlardan sonra Sami dillerden Akadça, Asurca, Babilce sonrada Sumerce deşifre edilebildi. 1915 yılı ise Hititçenin çözüldüğü ve dünyaya duyurulacağı bir yıl oldu.

Batıda bu ölü dillerin deşifre edilmesi, okunmaya ve anlaşılmaya başlanmasıyla özellikle Sumercenin Ural-Altay dil grubuna ait olduğu hemen yazılıp çizildi. Hititçe için ise çözüldüğü an, Hint-Avrupa dili olduğu iddiası çok fazla itibar görmemişti bu yıllarda. Hititçenin Hint-Avrupa dil grubuna yerleştirileceği 1187-1915 yıllarına kadar Th. Tyler, C. J. Ball, P. Jensen, J.A. Knudtzon, R.C. Thompson ve B. Hrozny gibi yazarların gündemini oluşturmuştu. Fakat bu yazarların gösterdikleri kanıtların aynısı dillendirilmek koşuluyla bu kez C.R. Conder, Ernst Friedrich Weidner, L.W. King ve A. Cowley, Archibald Henry Sayce, Bloomfield ve J. D. Prince gibi diğer yazarlar Hititçenin Ural-Altay dil grubuna dâhil edilmesi gerektiği savını güçlü deliller ışığında savunmuştu. Dahası “*medeniyetin beşiğinin Asya, kültürün beşiğinin ise Anadolu*” olduğu Batılı araştırmacılarca hep söylenip vurgulanan temel bir cümle olacaktı.

Batıda dillendirilmiş olan tüm bu teorileri yeni kurulmuş Türkiye Cumhuriyeti Devleti kucağında bulmuştu. Bu bilgileri sorgulamak ve test etmek de devletin birinci görevi olarak algılandı ve bunun için faaliyete geçildi. Bu amaçla önce 2-11 Temmuz 1932’de Ankarada, 1. Tarih Kongresi tertiplendi. 20-25 Eylül 1937’de de ise bu kez İstanbul Dolmabahçe’de 48 ülkeden bilim adamının katıldığı 2. Türk Tarih Kongresi Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün himayelerinde gerçekleştirildi. Kongrede tartışılan Batı tezlerinin masaya yatırılmasıyla birlikte, toplantıya katılan bilim adamlarının kahiri ekseriyeti –daha son-

raki yıllarda tamamen unutulup gidecek- Sumerce ve Hititçenin Türkçe ile olan bağlarını ortaya koydular.

Bu arada, Eti/Anadolu Medeniyetleri Müzesi de kurulmuştu. Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti/Türk Tarih Kurumu bünyesinde Dünya Eski Çağ uluslarının medeniyetlerinin yayımlanması amacıyla Belleten dergisi faaliyete geçirilerek cemiyet liselerde okutulmak üzere Eski Anadolu, Mezopotamya ve Mısır'ın dâhil edildiği Eski Dünya uluslarının tarihlerini konu alan hacimli bir ders kitabını 1930'da yayımlamıştı. O dönem için geçerli olan güncel bilgilerden oluşturulmuş "Eski Çağ Tarihi Kitabı" öğrencilerimize Eski Çağ tarihini detaylı bir şekilde öğretmeyi amaçlamıştı. Daha sonraki yıllarda ise ortaokul ile lise kitaplarındaki bilgiler güncellenerek yeniden peyderpey kaleme alınmaya devam edildi. Böylece orta öğretimdeki Eski Çağ tarihi konuları detaylı bir şekilde öğrencilerimize verilebilmişti.

Bugün ülkemiz üniversitelerinde Tarih Bölümü Eski Çağ Tarihi Ana Bilim Dallarında görev yapan akademisyen arkadaşlar, Eskiçağ tarihi konusundaki konuları güncelleyip geliştirerek, bu kitapta, hem orta öğretim hem de üniversitelerimizde eğitim gören öğrencilerimiz ile halkımızı Eski Çağ uluslarıyla yeniden tanıştırmak ve buluşturmak istemektedirler. Bu bağlamda bu eser, günümüzde Eski Çağ tarihi konusunda büyük bir boşluğu doldurmaktadır.

Bu düşünceler ışığında, Eski Çağ medeniyetlerinin kapsamlı şekilde ele alınmış bu eserin okunması, anlaşılması ve faydalı olmasını arzu etmekteyim.

Prof. Dr. Güngör KARAUĞUZ

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM 1	Eskiçağ Bozkır Topluları Tarihi.....1 <i>Said Mübin ÇALIŞ</i>
BÖLÜM 2	Eski Asur Ticaret Kolonileri Devri.....33 <i>Murat ÇAYIR</i>
BÖLÜM 3	Hititler49 <i>Sedef AYYILDIZ</i>
BÖLÜM 4	Geç Hitit Devletleri79 <i>Hasan TUNCER</i>
BÖLÜM 5	Frigler.....99 <i>Cemal YILMAZ</i>
BÖLÜM 6	Doğu'yu Değiştiren Güç Urartular115 <i>Yasin TOPALOĞLU</i>
BÖLÜM 7	Lidyalılar (Lydialılar).....145 <i>Hacı ÇOBAN</i>
BÖLÜM 8	Fenikeliler.....163 <i>İlknur GÜNEL</i>
BÖLÜM 9	Pers Hakimiyetinin Anadolu'da Yayılımı191 <i>Meltem TEMİZKAN</i>
BÖLÜM 10	Mezopotamya'nın Kadim Halkı: Sumerliler.....203 <i>Murat TEKİN</i>
BÖLÜM 11	Tarihin Bilinen İlk İmparatorluğu: Akadlar227 <i>Hacı ÖREN</i> <i>Aysel ATEŞ</i>

BÖLÜM 12	Babilliler241 <i>Fatma SOĞANDERELİ</i>
BÖLÜM 13	Eski Mısır Tarihi ve Uygarlığı261 <i>Muammer ÖZDEMİR</i>
BÖLÜM 14	İskender285 <i>Yavuz ARSLAN</i>
BÖLÜM 15	Roma Tarihi ve Uygarlığı315 <i>Kamil DOĞANCI</i>

YAZARLAR

Öğr.Gör.Dr. Yavuz ARSLAN
Muş Alparslan Üniversitesi Finans
Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü

Fatma SOĞANDERELİ
Doktora Öğrencisi, Pamukkale
Üniversitesi

Dr. Aysel ATEŞ
Bağımsız Araştırmacı

Dr.Öğr.Üyesi Murat TEKİN
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Dr.Öğr.Üyesi Sedef AYYILDIZ
Bitlis Eren Üniversitesi Fen Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü

Dr.Öğr.Üyesi Meltem TEMİZKAN
Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü

Doç.Dr. Kamil DOĞANCI
Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen-
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç.Dr. Yasin TOPALOĞLU
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, Eski Çağ
Tarihi AD.

Dr.Öğr.Üyesi Said Mübin ÇALIŞ
Kahramanmaraş İstiklal Üniversitesi,
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
Tarih Bölümü

Doç.Dr. Hasan TUNCER
Nevşehir Hacı Bektaş Veli
Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi AD.

Doç.Dr. Murat ÇAYIR
Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-
Coğrafya Fakültesi, Sumeroloji AD.

Dr. Hacı ÖREN
Bağımsız Araştırmacı

Doç.Dr. Hacı ÇOBAN
Yozgat Bozok Üniversitesi, Eğitim
Fakültesi

Dr.Öğr.Üyesi Muammer ÖZDEMİR
Muş Alparslan Üniversitesi, Eskiçağ
Tarihi AD.,

Araş.Gör.Dr. İlknur GÜNEL
Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen-
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Dr.Öğr.Üyesi Cemal YILMAZ
İzmir Bakırçay Üniversitesi, İnsan
ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih
Bölümü, Eskiçağ AD.

BÖLÜM 1

ESKİÇAĞ BOZKIR TOPLUMLARI TARİHİ

Said Mübin ÇALIŞ¹

GİRİŞ

İç Asya, Asya kıtasının jeolojik oluşumları bakımından çok büyük değişimlerin yaşandığı bir bölgedir. Birçok farklı jeolojik değişim evresinin ardından günümüzdeki jeomorfolojisine kavuşan İç Asya, bozkır kültürlü toplumların doğduğu saha olarak bilinmektedir (Pumpelly, 1908, s.3).

İç Asya'nın coğrafi konumu; Büyük Kadırgan (Kingan) Dağları'ndan Baykal havzasına, oradan Altay Dağları boyunca İtil havzasına vararak, Hazar Denizi havzası, Hindikuş, Pamir, Karakurum, Karanlık Dağları yolu ile ve Sarı Irmak ile tekrar Kingan Dağlarına ulaşan çizgi içinde kalan bölge olarak tanımlanabilmektedir. Bozkır toplumlarının sürekli hareketlilik özelliğinden dolayı onların ana yurdu hakkında daha dar bir harita çizebilmek oldukça güçtür. Bu alan içerisinde geniş düzlükler, yüksekliği yer yer 7000 metreyi aşan sıradağlar ve bunların arasında büyük havzalar ile göller yer almaktadır. Şiddetli karasal iklim görülmekte, bitki ve hayvan çeşitliliği ise karasal iklime uyumlu biçimde dağılmaktadır. İç Asya'nın iklimi ve coğrafi özellikleri, buradaki ekonominin temelini hayvancılığa dayanmasına en büyük etkiyi etmiştir (Kafesoğlu, 2009, s.48; İnan vd., 1930, s.48; Çalış, 2021, s.1-2; Atalay, 2002, s.247-248)

Bozkır toplumları; genel olarak konar-göçer toplumlardan oluştuğu için ortaya çıktıkları İç Asya coğrafyasından oldukça uzak coğrafyalara yayılmışlardır. Bozkır toplumlarının geniş alanlara yayılması, onların üzerine yapılan araştırmaları zorlaştırmaktadır. Eskiçağ bozkır toplumlarını araştırırken genel olarak arkeolojik kaynaklar önemli bir yer tutarken, bozkır toplumlarının en erken yazılı kaynakları olan Çin ve Grek yazılı kaynakları da önemli bilgiler içermektedir. İç Asya'da varlığını sürdüren bozkır toplumlarına ilişkin bilgiler Çin yıllıklarında yer alırken, İç Asya'dan ayrılıp batı ya da kuzeybatı yönünde ilerleyip Karadeniz yakınlarına yerleşmiş olan toplumlar ise yoğunlukla Grek yazılı kaynaklarında yer bulmaktadır. Eskiçağ bozkır toplumlarında yazı kullanımının oldukça

¹ Dr.Öğr.Üyesi, Kahramanmaraş İstiklal Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, saidmubin.calis@istiklal.edu.tr, ORCID iD: 0000-0001-9435-4149.

Bozkır toplumlarının ortaya çıktığı saha olan İç Asya; uzun binyıllara yayılarak ve çeşitli doğa ve iklim olaylarının ardından günümüzdeki iklim ve jeomorfolojik koşullarına kavuşmasıyla birlikte üzerindeki insan topluluklarının da yaşam biçimini belirlemiştir. Dolayısı ile yaşam biçiminin belirlenmesi insanın seçimi sonucu değil, doğanın getirdiği zorunluluklar sonucunda gerçekleşmiştir.

Toplum haline gelmek, insan topluluklarının birlikte yaşama alışkanlığı kazanmasını ve ortaklaşa bir iş üretmesini gerektirmektedir. Bu durumun İç Asya'daki en erken örnekleri incelendiğinde Anav ile başlayan bir süreci takip edebilmekteyiz. Bu toplulaşma sürecinin sonucunda bozkır kültürü adı verilen ortak bir kültür grubu doğmuş, sonrasında ortaya çıkan İç Asya'daki toplumların büyük bir çoğunluğu bu kültürün temellerini yaşamışlardır. Dinamik kültür yapısından dolayı farklı coğrafyalara yayılan bozkır toplumları, kendi kültürlerini gittikleri coğrafyalarda da uzun yüzyıllar boyunca yaşatmayı başarmıştır.

KAYNAKLAR

Antik Kaynaklar

- Ammianus Marcellinus, (1935). C.1., J. C. Rolfe, Cambridge: Harvard University Press.
- _____, (2000). 2.C., Çev.: J. C. Rolfe, Cambridge: Harvard University Press.
- Appian, (1962). *Roman History*, C.2., Çev.: H. White, Cambridge: Harvard University Press.
- Aratus, (1921). *Callimachus*, Çev.: G. R. Mair, New York: G. P. Putam's Sons.
- Arrianus, (1967). *Anabasis Alexandri*, Çev.: E., I, Robson, C.1., Cambridge: Harvard University Press,
- Augustae, (1998). *The Scriptores Historiae*, C.3, Çev.: D. Magie, Cambridge: Harvard University Press.
- Cicero, (1967). *Academica*, C.19., Çev.: H. Rackham, Cambridge: Harvard University Press.
- Herodotos, (2013). *Tarih*, Çev.: M. Ökmen, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Hippocrates, (1957). *Airs, Waters and Places*, Çev.: W. H. S. Jones, Cambridge: Harvard University Press.
- Homeros, (1945). *Odyssey*, C.1., Çev.: A. T. Murray, Cambridge: Harvard University Press.
- Maurice, (2011). *Strategikon*, Çev.: V. Atmaca, İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.
- Procopius, (1916). *History of the Wars*, C.1., Çev.: H. B. Dewing, New York: G. P. Putam's Sons.
- Strabo, (1917). *Geography*, C.5, Çev.: H. L. Jones, London: William Heinemann.
- _____, (1856). *Geography*, C.2., Çev.: H. C. Hamilton, W. Falconer, London: Bohn's Classical Library.
- Pliny, (1967). *Natural History*, C.3., Çev.: H. Rackham, Cambridge: Harvard University Press.
- _____, (1951). *Natural History*, C.6, Çev.: W. H. S. Jones, Cambridge: Harvard University Press.
- Plutarch, (1962). *De Moralia*, C.2., Çev.: F. C. Babbitt, Cambridge: Harvard University Press,
- Silius, (1961a). *Punica*, C.1, Çev.: J. D. Duff, Cambridge: Harvard University Press.
- _____, (1961b). *Punica*, C.2, Çev.: J. D. Duff, Cambridge: Harvard University Press.
- Statius, (1928). *Silvae*, C.1., Çev.: J. H. Mozley, London: William Heinemann Ltd.
- Suetonius, (1959). *The Deified Vespasian, The Deified Titus, Domitian*, C.2., Çev.: J. C. Rolfe, Cambridge: Harvard University Press.
- Thucydides, (1956). *History of the Peloponnesian War*, C.1., Çev.: C. F. Smith, Cambridge: Harvard University Press.

Modern Kaynaklar

- Adalı, S. (2013). *Tugdamma and the Cimmerians, Time and History in the Ancient Near East*, Ed.: L. Feliu, J. Llop, A. M. Alba, J. Sanmartin, Barcelona: Eisenbrauns, ss.587- 593.
- Akbulut, D., A. (1984). *Arap Fütuhatına Kadar Maverâünnehir ve Horasan'da Türkler*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Alaca, E. (2022). *Orta Asya'dan Günümüze Türk Tarihi ve Kültürü*, Ankara: Pegem.
- Alekseev, A. - Bokovenko, N., A., - Boltrik, Y. - Chugunov, K. - Cook, G., Dergachev, V. - Kovalyukh, N. - Possener, G. - Plitch, J. - Scott, E. - Sementsov, A. - Skripkin, V., - Vasiliev, S. - Zaitseva, G., (2001). *A Chronology of the Scythian Antiquities of the Eurasia Based On New Archaeological and C14 Data*, Radiocarbon, (43), ss.1085-1107
- Arsal, S., M. (1933). *Türk Tarihinin Anahatları Eserinin Müsveddeleri 5*, İstanbul: Akşam Basımevi.
- Atalay, İ. (2002). *Türk Dünyası'nın Coğrafyası*, Türkler, C.1, Ed.: S. Koca, H. C. Güzel, K. Çiçek, Yeni Ankara: Türkiye Yayınları, ss.243-260.
- Bachrach, B. (1973). *A History of the Alans in the West*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Bahar, H. (1994). *Türkistan'ın Coğrafi Konumu ve İlkçağ Kaynaklarına Göre Tarihi*. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 1(1), ss.233-244.
- Barthold, V., V. (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Baumer, C. (2016). *The History of Central Asia: The Age of the Steppe Warriors*, London: IB Tauris.
- Beckwith, C. (2009). *Empires of the Silk Road*, Princeton: Princeton University Press.
- Bokovenko, N. (2006). *The Emergence of the Tagar Culture*, Antiquity, 80(310), ss.860-879.
- _____ (2004). *Migrations Of Early Nomads Of The Eurasian Steppe in a Context Of Climatic Changes, Impact Of The Environment On Human Migration in Eurasia*, Ed.: E. Marian Scott, A. Alekseev, G. Zaitseva, Nato Science Series,, New York: Kluwer Academic Publishers, ss.21-33.
- Bradford, A. (2011). *With Arrow Sword and Spear*, London: Preager.
- Brzezinski, R. - Mielczarek, M. (2005). *The Sarmatians 600 BC - AD 450*, Oxford: Osprey Publishing.
- Chechushkov, I. V., & EPIMAKHOV, A. V. (2018). *Eurasian Steppe Chariots and Social Complexity During the Bronze Age*. Journal of World Prehistory, (31), ss.435-483.
- Colledge, M. (1987). *Greek and non-Greek Interaction in the Art and Architecture of Hellenistic East, Hellenism in the East*, Ed.: A. Kuhrt, S. S. White, ss.134-184
- Cöhce, S. (2002). *Hindistan'da İlk Türk Hakimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar*, Türkler, C.1., Ed.: S. Koca, H. C. Güzel, K. Çiçek, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss.1286-1299.
- Çalış, S, M. (2021). *Bozkır ve Grek Topluluklarının Etkileşimi (MÖ VI – I. Yüzyıl)*, Kahramanmaraş: K.S.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Çoban, H. (2015). *Kapadokya'da Kimmerler*, Cappadocia Journal of History and Social Sciences, (4), ss. 121-131.
- Çoruhlu, Y. (2007). *Erken Devir Türk Sanatı*, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- _____ (2016). *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Dan, A. (2013). *Black Sea as a Scythian Bow*, Exploring the Hospitable Sea, Ed.: M. Manoledakis, Oxford: Bar International Series, , ss.39-58.
- Durmuş, İ. (2007). *Sarmatlar*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- _____, (2008). *İskitler*, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- _____, (2014). *Türk Kültür Çevresinde Kültür Adlandırmaları*, Gazi Akademik Bakış Dergisi, (15), ss.269-298.
- _____,(1993). *Saka Adı Üzerine*, Milli Folklor, 3(19), ss.33-34.
- _____, (1997a). *Saka - Pers Mücadelesi*, Bilig, (4), ss.49-53.
- _____, (1997b). *Anadolu'da Kimmerler ve İskitler*, Belleten, (231), ss.273-286.
- Eberhard, W. (1942). *Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti*, Türkiyat Mecmuası, (7), ss.s125-191.
- Enoki, K., Koshelenko, G., A., Haidary, Z. (1996). *The Yüeh-Chih and Their Migrations*, History of

- Civilizations of Central Asia, C.2., Ed.: J. Harmatta, Paris: Unesco Publishing, ss.165-183.
- ENOKI, K. (1959). *On the Nationality of the Ephthalites*, Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko, (18), ss.1-58.
- Erzen, A. (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara: TTK.
- Feltham, H., B. (2010). *Nomad Culture, Greek Style: Steppe Jewellery and Adornment*, Sino-Platonic Papers, (205), ss.1-31.
- Friedell, E. (1999). *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi*, Çev.: N. Aça, Ankara: Dost Kitabevi.
- Genito, B., (1988). *The Archaeological Cultures of the Sarmatians with a Preliminary Note on the Trial-Trenches at Gyoma 133*, Sarmatian Settlement in South-Eastern Hungary, *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli*, (42), ss.81-126.
- Gibbon, E. (1906a). *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, C.1., New York: Fred De Fau And Company Publishers.
- _____, (1906b). *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, C.3., New York: Fred De Fau And Company Publishers.
- Grigoriev, S. (2021). *Andronovo Problem: Studies of Cultural Genesis in the Eurasian Bronze Age*. *Open Archaeology*, 7(1), ss.3-36.
- Grousset, R., (2010). *Bozkır İmparatorluğu*, Çev.: R. Uzmen, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Guboğlu, M. (1981). *Romen Ulusunun Eski Türk Kavimleri ile İlişkileri Hakkında*, VIII. Türk Tarih Kongresi, C.2., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, ss.751-782.
- Hiebert, F. T. (2002). *The Context of the Anau Seals*, Sino-Platonic Papers, (124), ss.1-34.
- Ivantchik, A. (2006). *Scythian Archers on the Archaic Attic Vases: Problems of Interpretation*, *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 12(3-4), ss.197-271.
- İnan, A., Bıyıkoğlu, T., Rifat, S., Akçura, Y., Galip, R., Cemil, H., Arsal, S. M., Vasıf, Ş., Özer, Y. Z., (1930). *Türk Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul: Devlet Matbaası.
- Jettmar, K. (1950). *The Karasuk Culture and Its South-Eastern Affinities*, *Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquities*, (22), ss.83-126.
- Kafesoğlu, İ. (2009). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Karasulas, A. (2004). *Mounted Archers of the Steppe*, Oxford: Osprey Publishing.
- Koca, S. (2002), *Büyük Hun Devleti*, Türkler, C.2., Ed.: S. Koca, H. C. Güzel, K. Çiçek, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss.687-708.
- Konukçu, E. (1973). *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, Ankara: Sevinç Matbaası.
- Köksoy, M., (2002). *Orta Asya'nın Paleocoğrafik Evrimi ve İnsan Topluluklarına Etkisi*, Türkler, 1, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss.705-716.
- Kurbansakhatov, K. – HIEBERT, F. (2003). *A Central Asian Village at the Dawn of Civilization, Excavation at Anau, Turkmenistan*, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Antropology.
- Laufer, B. (1917). *The Language of the Yüe-chi or Indo-Scythians*, Chicago: RR Donnelley & Sons Company.
- Legrand, S. (2006). *The Emergence of the Scythians: Bronze Age to Iron Age in South Siberia*. *Antiquity*, 80(310), ss.843-859.
- Maenchen-Helfen, O. (1945). *The Yüeh-Chih Problem Re-Examined*, *Journal of the American Oriental Society*, (65), ss.71-81.
- Makhortykh, S. V. (2004). *The North Black Sea Steppes in the Cimmerian Epoch*, *Impact of the Environment on Human Migration in Eurasia*, Ed.: E. M. Scott, A. Y. Alekseev, G. Zaitseva, Kluwer New York: Academic Publishers, ss.35-44.
- Mayor, A., Colarusso, J., Saunders, D. (2012). *Making Sense of Nonsense Inscriptions Associated with Amazons and Scythians on Athenian Vases*, *The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 83(3), ss.447-493.
- Mallory, J. P. - Adams, D. (1997). *Encyclopedia of Indo-European Culture*, London: Fitzroy Dearborn Publishers.

- Marsadolov, L. (2000). *The Cimmeric Traditions of the Gordion Tumuli Found in the Altai Barrows, Kurgans Ritual Sites and Settlements Eurasian Bronze and Iron Age*, Ed.: J. Davis-Kimball, E. M. Murphy, L. Koryakova, L. T. Yablonsky, California: Bar International Series, ss.247-258.
- McGovern, W. (1939). *The Early Empires of Central Asia*, New York: Van Rees Press.
- Memiş, E. (2012). *İskitlerin Tarihi*, Ankara: Altınpost Yayıncılık.
- Mızrak, E., Ç. (2014). *Yüeh-Chih'lerin Kökenleri ve Göç Süreçleri*, Tarih Okulu Dergisi, (19), ss.371-404.
- Miller, N. (1999). *Agricultural Development in Western Central Asia in the Chalcolithic and Bronze Ages*, Vegetation History and Archaeobotany, (8), ss.13-19.
- Minns, E., (1913). *Scythians And Greeks*, Cambridge: Cambridge At University Press.
- Mordvintseva, V. (2013). *The Sarmatians: The Creation of Archaeological Evidence*, Oxford Journal of Archaeology, 32(2), ss.203-219.
- Moshkova, M., G. (1995a). *A Brief Review of the History of the Sauromatian and Sarmatian Tribes, Nomads in the Central Eurasian Steppes in the Early Iron Age*, Ed.: J., Davis-Kimball, V., A., Bashilov, L., T., Yablonsky, Berkeley: Zinat Press, , ss.85-89.
- _____, (1995b). *History of the Studies of the Sauromatian and Sarmatian Tribes, Nomads in the Central Eurasian Steppes in the Early Iron Age*, Ed.: J., Davis-Kimball, V., A., Bashilov, L., T., Yablonsky, Berkeley: Zinat Press, ss.91-99.
- Narain, A., K. (1994). *Indo-Europeans in Inner Asia*, The Cambridge History of Early Inner Asia, Ed.: D. Sinor, Cambridge: Cambridge University Press, ss.151-176.
- Nebelsick, M. (2000). *Early Iron Age Pastoral Nomadism in the Great Hungarian Plain Migration or Assimilation? The Thraco-Cimmerian Problem Revisited*, Kurgans Ritual Sites and Settlements Eurasian Bronze and Iron Age, Ed.: J. Davis-Kimball, E. M. Murphy, L. Koryakova, L. T. Yablonsky, California: Bar International Series, ss.160-184.
- Nişancı, H. (2022). *Başlangıçtan Günümüze Kadar Rusya'da Tagar-Taştık Kültürü Çalışmaları*, Türk Dünyası Araştırmaları, 130(257), ss.253-268.
- Okladnikov, P. (1959). *Ancient Population of Siberia and Its Culture*, Cambridge: Peabody Museum.
- Olbrycht, M., J., (1998). *The Cimmeric Problem Re-Examined the Evidence of the Classical Sources*, Collectanea Celto-Asiatica Cracoviensia, ss. 71-99.
- Onat, A., (2012). *Çin Kaynaklarında Türkler, Han Hanedanı Tarihinde Batı Bölgeleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Orkun, H., N. (1938). *Hunlar*, İstanbul: Burhaneddin Basımevi.
- Ögel, B. (1949). *Büyük Hun Devleti'nin Kuruluşundan Önce Küzey Çin'in Etnolojisi Hakkında*, Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi, 7(4), ss.664-679.
- _____, (1957). *Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I: Yüeciler*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi, (15), ss.247-278
- Piotrovsky, B. (1976). *İskitlerin Dünyası*, Unesco, (12), ss.4-8.
- Poliakov, A. V., Svyatko, S. V., & Stepanova, N. F. (2019). *A Review of the Radiocarbon Dates for the Afanasyevo Culture (Central Asia): Shifting Towards the "Shorter" Chronology*, Radiocarbon, 61(1), ss.243-263.
- Pumpelly, R. (1908). *Explorations in Turkestan*, C.1, Washington: Carnegie Institutions of Washington.
- Puri, B., N., (1994). *The Sakas And Indo Parthians*, History Of Civilizations of Central Asia, C.2., Ed.: J. Harmatta, Paris: Unesco Publishing, ss.184-201.
- Ranov, V. A., Dorj, D., Zun, L. (1992). *"Lower Paleolithic Cultures"*, History Of Civilizations Of Central Asia, C.1., Ed.: A. H. Dani, V. M. Mason, Paris: Unesco Publishing, ss. 44-60.
- Rice, T., T. (1957), *The Scythians*, New York: Thames And Hudson.
- Rostovtzeff, M. (1922). *Iranians and Greeks*, Oxford: At the Clarendon Press.
- Samolin, W. (1956). *A Note on Kidara and the Kidarites*, Central Asiatic Journal, 4(2), ss.295-297.
- San, O. (2000). *Bazı Bulgular Işığında Anadolu'da Kimmer ve İskit Varlığı Üzerine Gözlemler*, Belle-

- ten, (239). ss.1-21.
- Sulimirski, T. (1970). *The Sarmatians*, New York: Thames and Hudson.
- Svyatko, S. V., Mallory, J. P., Murphy, E. M., Polyakov, A. V., Reimer, P. J., & Schulting, R. J. (2009). *New Radiocarbon Dates and a Review of the Chronology of Prehistoric Populations from the Minusinsk Basin, Southern Siberia, Russia*, Radiocarbon, 51(1), ss.243-273.
- Tansuğ, K. (1949). *Kimmerlerin Anadolu'ya Girişleri ve M.Ö. 7. Yüzyılda Asur Devleti'nin Anadolu ile Münasebetleri*, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, 7(4), ss.535-550.
- Tarhan, T. (2002). *Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler*, Türkler, C.1., Ed.: S. Koca, H. C. Güzel, K. Çiçek, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss. 597-610.
- _____, (1983). *Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler*, Araştırma Sonuçlar Toplantısı Bildirileri, (1), ss. 109-120.
- _____, (1976). *Eskiçağ'da Kimmerler Problemi*, VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, ss.355-369.
- Tarn, W., W. (1902). *Notes on Hellenism in Bactria and India*, The Journal of Hellenic Studies, (22), ss. 268-293.
- Togan, Z., V. (1986), *Sakalar IV*, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, (21), ss.22-25.
- Topsakal, İ. (2017). *Sibirya Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Vernadsky, G. (1944). *Ancient Russia*, New Haven: Yale University Press.
- Vos, M. F. (1963). *Scythian Archers in Archaic Attic Vase Painting*, Groningen: JB Wolters.
- Waldman, C. - Mason, C. (2006). *Encyclopedia of European Peoples*, New York: Facts On File.
- Yablonsky, L. T. (2000). *Scythian Triad and Scythian World*, Kurgans Ritual Sites and Settlements Eurasian Bronze and Iron Age, Ed.: J. Davis-Kimball, E. M. Murphy, L. Koryakova, L. T. Yablonsky, California: Bar International Series, ss.3-8.
- Yıldırım, E. (2018) *Orta Asya'da Erken Dönem Kültürleri ve Türk Kültürünün Ortaya Çıkışı*, İnsanlığın Serüveni: Dünya'nın Oluşumundan Sanayi Devrimine, (Ed.:A. Taşağıl), İstanbul: İstek Yayınları ss.151-160.
- _____, (2020a). *Türk Etnogenezi Meselesinde Neolitik-Tunç ve Demir Çağları'ndaki Kültürler Üzerine Bir Değerlendirme*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 19(2), ss.447-458.
- _____, (2020b). *Türk Bozkır Kültürünün Doğuşu Andronovo Kültürü*, İstanbul: Ötüken.
- Yılmaz, A. (2018). *Toharistan adı, Coğrafyası ve Genel Sınırları*, Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, ss.338-344.
- Yinchen, Y. (2022). *The Remains of Afanasievo Culture Found in Northwest China: A Review*. Archaeological Cultures of Siberia in the Context of Cross-Cultural Contacts in Eurasia: Dedicated to the 300th Anniversary of the First Scientific, Ed.: V. Molovin, Novosibirsk: IAET SB RAS Publishing, ss.274-286.
- Zadneprovskiy, Y., A. (1996). *The Nomads of Northern Central Asia After the Invasion of Alexander*, History of Civilizations of Central Asia, 2.C., Ed.: J. Harmatta, Unesco Publishing, Paris, ss.448-463.
- Zavitukhina, M. P. (1976). *Pazırık*, Unesco, (12), ss.31-37.

BÖLÜM 2

ESKİ ASUR TİCARET KOLONİLERİ DEVİRİ

Murat ÇAYIR¹

GİRİŞ

Sumerliler'in son kurdukları devlet olan III.Ur'un yıkılmasıyla, M.Ö. 2. bin yılın başlarında Asur'da, kral İlişuma döneminde bir refah ve kalkınma dönemi başlamıştır. Musul'un 100 kilometre güneyinde, Dicle nehrinin batı kıyısında bulunan Asur şehri, stratejik konumu nedeniyle kısa zamanda uluslararası ticaretin merkezi haline gelmiştir. Asur'da bulunan büyük tüccar ailelerine ait firmalar, başta çeşitli kumaşlar olmak üzere, ülke içinde üretilen veya pazarlanmak üzere dışarıdan Asur'a getirilen bazı malları ihraç etmek ve ihtiyaç duydukları hammadde kaynaklarını ve bazı malları Mezopotamya'ya getirmek için çevre ülkelere yönelmişlerdir. Gerek zengin doğal kaynakları ve gerekse yabancı tüccarlara sağlanan kolaylıklar dolayısıyla Anadolu tercih edilen bir coğrafya olmuştur.²

Mezopotamya ile Anadolu arasındaki ticarî ilişkiler ticaret kolonileri devrinden çok daha öncesine dayanmaktadır. Akad Devleti'nin kurucusu Sargon (M.Ö. 2334-2279), Kültepe tabletlerinde Puruşhattum olarak geçen Puruşhanda şehrine bir sefer yapmıştır. Bu seferin öyküsünün anlatıldığı Boğazköy'de bulunmuş *şar tamhari* "savaşın kralı" olarak anılan, M.Ö. 14. yüzyıla tarihlenen Hititçe metinden, Sargon'un bu seferi Puruşhanda'da oturan Akadlı tüccarların kendisinden yardım istemeleri üzerine yaptığını öğreniyoruz.

Sargon'un Anadolu'ya yaptığı bir seferin ve askerî başarılarının anlatıldığı Eski Asurca bir tablet (Kt. j/k 97), Kültepe-Kaniş'te Asurlu bir tüccarın arşivinde bulunmuştur. Hocam Cahit Günbattı tarafından yayınlanan³ bu önemli belgede Sargon kendisini "dört cihanın kralı; kudretli kral" sözleriyle takdim ederek, doğudan batıya kadar bütün ülkeleri zap-

¹ Doç.Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Sumeroloji AD., mcayir@ankara.edu.tr.
ORCID iD: 0000-0003-3433-8846

² Kitap bölümündeki derlemeler için temel kaynak olarak "Kültepe-Kaniş, Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler" kitabı kullanılmıştır (C. Günbattı 2012).

³ C. Günbattı 1997, s. 131 vd.

Evlenme ve boşanma mukaveleleri karşılıklı anlaşma esasına göre düzenlenmiştir. Yerli kızlarla evlenmiş Asurluların Anadolu'da ikinci bir eş alamayacakları, aldıkları takdirde para cezası ödeyecekleri şahitlerin huzurunda karara bağlanırdı.

KAYNAKLAR

- Balkan, K. (1957) Mama Kırılı Anum-hirbi'nin Kaniş Kırılı Warşama'ya Gönderdiği Mektup, *TTKY VII / 31*, Ankara.
- Bayram, S. (1998) "Kültepe'den Kaçakçılıkla İlgili Yeni Metinler", *34. UAKB*, s. 285-289.
- Bilgiç, E. (1992) "Ebla' in Cappadocian Inscriptions", *Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*, Ankara, s. 61-66.
- Çeçen, S.- Hecker, K. (1995) "ina mâtika eblum, Zu einem neuen Text zum Wegerecht in der Kültepe-Zeit", *Festschrift für W. von Soden zum 85. Geburtstag am 19. Juni 1993*, s. 31-41.
- Eidem, J. (1991) "An Old Assyrian Treaty from Tell-Leilan", *Merchants, diplomats et emperors, Études sur la civilisation mésopotamienne offertes Paul Garelli*, s. 185-207.
- Günbattı, C. (1997) "Kültepe'den Akadlı Sargon'a Ait Bir Tablet", *ArAn 3*, s. 131-155.
- (2000) "Eski Anadolu'da 'Su Ordali' ", *ArAn 4*, s.73-88.
- (2004) "Two Treaty Texts Found at Kültepe", *Assyria and Beyond Studies Presented to Mogens Trolle Larsen*, s. 249-268.
- (2008) "An Eponym List (KEL G) from Kültepe", *AoF 35/1*, s. 103-132.
- (2012) "Kültepe-Kaniş, Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler", Kayseri.
- (2014) " Harsamna Kralı Hurmeli'ye Gönderilen Mektup ve Kaniş Kralları", Ankara 2014.
- Güterbock, H.G. (1938) "Die historische Tradition und ihre literarische Gestaltung bei Babylonieren und Hethitern bis 1200", *ZA 44*, s. 45-149.
- Forlanini, M. (2008) "The Historical Geography of Anatolia and The Transition from The Karam-Period to the Early Hittite Empire", *Anatolia and The Jazira During The Old Assyrian Period, PIHANS CXI*, s.57-86.
- Laroche, E. (1973) "Fleuve et Ordaile en Asie Mineure Hittite", *Festschrift Heinrich Otten*, Wiesbaden, s. 179-189.
- Michel, C. (2003) Old Assyrian Bibliography of Cuneiform Texts, Bullae, Seals and the Results of the Excavations at Aşşur, Kültepe/Kaniş, Acemhöyük, Alişar and Boğazköy, (OAAS 1= PIHANS 97), İstanbul.
- Neu, E. (1974) Der Anitta Text, *StBot 18*, Wiesbaden.
- Özgüç, T. (1953) ürk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Kültepe Kazısı Raporu 1949 (Ausgrabungen im Kültepe), *TTKY V /12*, Ankara.
- (2005) Kültepe, Kaniş/Neşa, İstanbul.
- Veenhof, K.R. (1972) AOATT: Aspects of Old Assyrian Trade and its Terminology, Leiden.
- Veenhof, K.R.- Eidem, J.
- 2008 Mesopotamia, The Old Assyrian Period, *Orbis Biblicus en Orientalis 160/5*, Göttingen.

BÖLÜM 3

HİTİTLER

Sedef AYYILDIZ¹

GİRİŞ

Hititlerin tarihçilik konusundaki zengin bellekleri, daha devletin kurulma aşamasında Hattuşili'nin analleri olarak bilinen ve Fırat Nehri'ni kendinden önce Akad Kralı Sargon'un geçtiğini gururla anlattığı tarihi metinden anlaşılır. Tarihi kaydetmek, Hititler için son derece önemliydi. Bu önemi dua metinlerinde, fal metinlerinde, anallerde, antlaşma metinlerinde ve mektuplarda göstermişlerdir. Asırlarca Anadolu topraklarına hükmetmiş olan Hitit Devleti, nedeni kesin olarak bilinmeyen bir sebepten dolayı tarih sahnesinden silinmiştir. Ancak bu uygarlıktan günümüze kalan ihtişamlı yapıların kalıntıları ve binlerce yazılı belge, yapılan kazılarla gün yüzüne çıkarılmıştır. Başlangıçta yalnızca Çorum ve çevresiyle sınırlı olduğu düşünülen Hitit yerleşimlerinin, yapılan kazılar sayesinde aslında çok daha geniş bir alana yayıldığı anlaşılmıştır. Anadolu'nun birçok kentinde Hitit izlerine rastlamak mümkündür.

Hitit Devleti'nin yıkılması, bir kültürün ve dilin, 20. yüzyılın başlarında arkeologlar ve filologlar tarafından yeniden keşfedilinceye kadar insanlığın hafızasından silinmesine neden olmuştur. 1834'te, Batılı bir gezgin ilk kez Boğazköy yakınlarındaki geniş harabeyi görüp, birkaç sene sonra bunu bir kitapta paylaştığında, buranın M.Ö. 2. binyılda Mısır ile yarışan bir imparatorluğun başkenti olduğunu kimse hayal edemezdi. 1906'ya kadar birçok gezgin ve bilim insanının Boğazköy'de yaptığı araştırmalar ve buradaki yüzey buluntularının, Yakınoğu'nun birçok bölgesinde 19. yüzyılın ikinci yarısında yoğunlaşan arkeolojik çalışmalar sayesinde karşılaştırılması, buraya olan ilgiyi artırdı ve Klasik Çağlar öncesine ait önemli bir merkez olduğunun anlaşılmasına neden oldu. Ancak, sadece İstanbul Arkeoloji Müzesi adına Rum kökenli bir İstanbullu olan Theodor Makridi ve doğu filolojisi uzmanı Alman Hugo Winckler'in katılımıyla 1906'da başlatılan kazılarda bulunan çivi yazılı tabletler sayesinde, Hattuşa adlı bu büyük şehrin bir imparatorluğun

¹ Dr.Öğr.Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ayyildizsedef@gmail.com, sayyildiz@beu.edu.tr, ORCID iD: 0000-0002-2894-9061

I. Şuppiliuma, oğlu Telepinu'yu önce yerel Kizzuwatna tanrılar üçlüsü Teşup, Hepat ve Şarruma için rahip-kral olarak atamış ve ona bağlılık yemini ettirmiştir. Daha sonra Telepinu, Halpa bölgesinin yönetimine getirilmiş ve kral unvanını almıştır. Böylece, önemli bir merkezin yönetimi bir Hitit saray mensubuna verilmiş olmuştur. Telepinu'dan sonra Halpa tahtına geçen oğlu Talmi-Şarruma ise Halpa kralı unvanını taşımıştır¹⁰⁴

KAYNAKLAR

- Akurgal, E. (1988). *Anadolu Uygarlıkları*. İstanbul: Net Turistik Yayınları.
- Alp, S. (1947). *Hitit kanunları hakkında*. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 5(5), 465-482.
- Alp, S. (1952). Hitit Devletinin iç bünyesi. In *IV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri* (pp. 38-45). Ankara.
- Alp, S. (2001). *Hitit Çağında Anadolu: Çivi Yazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*. Ankara: Tübitak Yayınları.
- Arikan, Y. (1998). Hitit dini üzerine bir inceleme. *Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 38(1-2), 271-285.
- Bahar, H. (2018). Hititlerde Yerleşim Yeri-Kutsal Dağ İlişkisi Üzerine Bir Mesafe Önerisi. *SEFAD*, 39, 403-424.
- Balkan, K. (1955). *Kanis Kârum'unun Kronoloji Problemleri Hakkında Müşahedeler/ Observations on the Chronological Problems of Karum Kanis*. Ankara.
- Balkan, K. (1957). *Mama Kralı Anum-Hirbi'nin Kaniş Kralı Warşama'ya Gönderdiği Mektubu*. Ankara.
- Bin-Nun, S. R. (1975). *The Tawananna in the Hittite Kingdom* (TH 5). Heidelberg.
- Bin-Nun, S. R. (1972). The Anatolian background of the Tawananna's position in the Hittite Kingdom. *RHA*, 30, 54-80.
- Bryce, T., 2003, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Ceram, C. W. (1955). *Enge Schlucht und Schwarzer Berg*. Hamburg.
- Ceylan, M. (2019). Hitit Kralı I. Şuppiliuma'nın dış politikası üzerine bir değerlendirme I (Suriye ve Mısır). *Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Dergisi Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 1-15.
- Chantre, E. (1898). *Recherches archéologiques dans l'Asie occidentale, Mission en Cappadoce*. Paris.
- Darga, M., 1984, *Eski Anadolu'da Kadın*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 2033
- Darga, A. M. (1992). *Hitit Sanatı*. İstanbul: Akbank Kültür ve Sanat Yayınları.
- Demirel, S. (2014). Hitit İdari Sistemi İçerisinde Tapınakların Konumu. *DPÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 40, 1-8.
- Diñol, A. M. (1982). Hititler. In *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* (pp. 18-120). Ankara: Genel Yayınlar Ansiklopedisi.
- Diñol, B. (2013). *Hitit Yasaları*. In M. Alparlan et al. (Eds.), *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu* (pp. 520-533). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Forlanini, M. (2010). *An Attempt at Reconstructing the Branches of the Hittite Royal Family of the Early Kingdom Period*. *StBoT*, 51, 115-135.
- Garstang, J. (1929). *Hittite Empire: Being a survey of the history, geography and monuments of Asia Minor and Syria*. London: Constable and Company.
- Gelb, I. J. (1935). *Inscriptions from Alishar and Vicinity* (Oriental Institute Publications 27). Chicago: University of Chicago Press.
- Goetze, A. (1962). H.G. Güterbock und H.Otten, Keilschrifttexte aus Boghazköi X. *Journal of Cuneiform Studies*, 16, 24-30.

¹⁰⁴ Reyhan, 2017: 107,108.

- Gurney, O. R. (2001). *The Hittites* (P. Arpaçay, Çev.). Dost Kitabevi.
- Hoffman, I. (1984). *Der Erlass Telipinus, TH 11*. Heidelberg.
- Hırçın, S. (1998). *Çivi Yazısı Ortaya Çıkışı, Gelişmesi, Çözümü*. İstanbul: Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.
- İmparati, F. (1991). *Autorità centrale e istituzioni collegiali nel regno ittita*. In A. Ciani & G. Diurni (Eds.), *Eserciziodel potere e prassi della consultazione* (pp. 161-181).
- Kammenhuber, A. (1969). Hethitisch, Palaisch, Luwisch und Hieroglyphenluwisch. In *Altkleinasiatische Sprachen* (pp. 119-357).
- Kınal, F. (1998). *Eski Anadolu Tarihi*. Ankara: TTK.
- Klengel, H. (2002). Hitit tarihi. In *Hititler ve Hitit İmparatorluğu, 1000 Tanrılı Halk* (pp. 412-420). Bonn: Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland.
- Melchert, H. C. (1978). The acts of Hattusili I. *Journal of Near Eastern Studies*, 37(1), 1-22.
- Müller-Karpe, A., & Müller-Karpe, V. (2013). Kuşaklı – Şarişsa. In M. Alparslan et al. (Eds.), *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu* (pp. 282-289). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Neu, E. (1974). *Der Anitta Text* (StBoT 18). Wiesbaden.
- Peker, H. (2013). Hitit Devleti'nin Uluslararası İlişkileri ve Politik Enstrümanları: Savaş ve Diplomasi. In M. Alparslan et al. (Eds.), *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu* (pp. 150-177). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Reyhan, E. (1998). Ana hatlarıyla Hitit idari sistemi. In *Türkiye'de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi ve Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Sempozyumu Bildirileri* (pp. 189-211). Ankara.
- Reyhan, E. (2017). *Hitit Devleti'nde Siyaset ve Yönetim*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Schachner, A. (2009). Das 16. Jahrhundert v. Chr.-eine Zeitenwende im hethitischen Zentralanatolien. *IstMitt*, 59, 9-34.
- Schachner, A. (2010). MÖ 16. yy: Hitit Anadolu'sunda Bir Dönüm Noktası. In A. Süel (Ed.), *Acts of the VIIth International Congress of Hittitology (25-31 August 2008, Çorum)* (pp. 661-692). Ankara.
- Schachner, A. (2011). *Hattuscha: Auf der Suche nach dem sagenhaften Großreich der Hethiter*. München.
- Schachner, A. (2011a). Von einer anatolischen Stadt zur Hauptstadt eines Großreichs - Entstehung, Entwicklung und Wandel Hattuşas in hethitischer Zeit. *Mesopotamia*, 46, 79-101.
- Schachner, A. (2011b). *Hattuscha: Auf der Suche nach dem sagenhaften Großreich der Hethiter*. München.
- Schachner, A. (2012a). Die Funktionen des Palastes der hethitischen Großkönige in Boğazköy-Hattuşa. In F. Arnold, A. Busch, R. Haensch, & E. Wulf-Rheidt (Eds.), *Orte der Herrschaft. Charakteristika von antiken Machtzentren (Menschen - Kulturen - Traditionen 3)* (pp. 81-96). Rahden.
- Schachner, A. (2012b). Hititler Öncesi Boğazköy. In Ö. İpek (Ed.), *2. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu* (pp. 83-102). Ankara.
- Seeher, J. (2001). Die Zerstörung der Stadt Hattuşa. In G. Wilhelm (Ed.), *Akten des IV Internationalen Kongresses für Hethitologie, Würzburg, 4-8 Oktober 1999* (StBoT 45) (pp. 623-634). Wiesbaden.
- Schachner, A. (2013). Hattuşa, Hitit İmparatorluğunun başka bir başkenti. In M. Alparslan et al. (Eds.), *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu* (pp. 64-78). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Seeher, J. (2001). *Boğazköy-Hattuşa 1999 yılı çalışmaları*. In *22. Kazı Sonuçları Toplantısı* (pp. 303-414). Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi.
- Seeher, J. (2002). Unutulmuş bir kültür yeniden canlanıyor, 1950'ye kadar Hitit araştırmaları. In *Hititler ve Hitit İmparatorluğu, 1000 Tanrılı Halk* (pp. 390-393). Bonn: Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland.
- Seeher, J. (2010). Wie viele Türme braucht eine Stadt? Überlegungen zum Aufwand der hethitischen Befestigungsanlagen in der späten Bronzezeit. In J. Lorentzen, F. Pirson, P. Schneider, & U. Wulf-Rheidt (Eds.), *Aktuelle Forschungen zur Konstruktion, Funktion und Semantik antiker Stadtbefestigungen (Byzas 10)* (pp. 22-44). İstanbul.

- Sommer, F., & Falkenstein, A. (1938). *Die Hethitisch-Akkadische Bilingue des Hatlusilis I (Labarna II)*. München: Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Neue Folge Heft 16. (İkinci Baskı), İstanbul.
- Souček, V., & Siegelová, J. (1996). *Systematische Bibliographie der Hethitologie 1915-1995: Zusammenge stellt unter Einschluss der einschlagigen Rezensionen* (Vols. 1-3). Handbuch der Orientalistik I. Národní Muzeum: Praha.
- Süel, A. (1992). Ortaköy: Eine hethitische Stadt mit hethitischen und hurritischen Tontafelentdeckungen. In H. Otten, E. Akurgal, H. Ertem, & A. Süel (Eds.), *Hittite and other Anatolian and Near Eastern studies in honour of Sedat Alp* (pp. 487-492). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Süel, A. (1995). Ortaköy'ün Hitit çağındaki adı. *Belleten*, 59(225), 271-284.
- Süel, A. (2004). Şapinuwa'daki kraliçe hakkında. In S. de Martino & F. Pecchioli Daddi (Eds.), *Anatolia Antica: Studi in memoria di Fiorella Imparati* (Vol. 11, pp. 819-826). Eothen.
- Süel, A. (2008). Hitit devletinin bir diğer başkenti: Şapinuwa. In T. Tarhan, A. Tibet, & E. Konyar (Eds.), *Muhibbe Darga armağamı* (pp. 457-474). İstanbul.
- Süel, A., & Süel, M. (2013). Şapinuwa: Hitit Devleti'nin başka bir başkenti. In M. Doğan-Alparslan & M. Alparslan (Eds.), *Hititler: Bir Anadolu imparatorluğu* (pp. 178-193). Yapı Kredi Yayınları.
- Süel, A., & Süel, M. (2013). Şapinuwa: Hitit Devleti'nin başka bir başkenti. In M. Alparslan et al. (Eds.), *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu* (pp. 178-195). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Süel, M. (2008). Ortaköy-Şapinuva'da bulunan bir grup kalıp. In T. Arhan, A. Tibet, & E. Konyar (Eds.), *Muhibbe Darga armağamı* (pp. 475-484). Sadberk Hanım Müzesi Yayını.
- Wilhelm, G. (2009). Demographic data from Hittite land donation tablets. In F. Pecchioli Daddi, G. Torri, & C. Corti (Eds.), *Central-North Anatolia in the Hittite Period. New Perspectives in Light of Recent Research* (pp. 223-233). Rome.
- Winckler, H. (1913). *Vorderasien im zweiten Jahrtausend: auf Grund archivalischer Studien, Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft (E.V.), Jahrg. 18, Heft 4, 1913*. Leipzig: J. C. Hinrichs.
- Ünal, A. (2005). *Hititler devrinde Anadolu III*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Van Den Hout, T. P. J. (2013). Hitit Krallığı ve İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi. In M. Alparslan et al. (Eds.), *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu* (pp. 22-44). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Yiğit, T. (2003). Hitit Krallığı'nın Kuruluş Dönemindeki İç Olayların Sırası. *Archivum Anaticum*, 6(2), 143-154.
- Yiğit, T. (2004). Hitit Krallığı'nda Yönetim Sistemi Üzerine Bir Not. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 23, 219-226.
- Yiğit, T. (2005). Hitit Çivi Yazısının Ortaya Çıkışı. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24(37), 79-86.
- Yiğit, T. (2007). Eski Hitit Dönemine Ait Bir Ferman. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 26(41), 1-8.
- Yiğit, T. (2010). Hitit Krallığı'nın Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye politikası. In XV. *Türk Tarih Kongresi* (pp. 97-108). Ankara: TTK Basımevi.

BÖLÜM 4

GEÇ HİTİT DEVLETLERİ

Hasan TUNCER¹

GİRİŞ

MÖ 2. binyılın büyük imparatorluğu Hititler, Anadolu’da önemli bir medeniyeti vücuda getirmişti. Miras olarak bıraktıkları çivi yazılı belgeler sayesinde Hititlerin siyasi, sosyal, kültürel ve dini hayatı hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. Anadolu’da gücünü pekiştirdikten sonra, Hititlerin özellikle Kuzey Suriye’ye yöneldiği bilinmektedir. Çünkü burası, önemli ticaret merkezlerinin kavşak noktasında bulunan stratejik bir bölgeydi. Çevredeki irili ufaklı devletleri kendisine vasal statüde bağlayan Hititler, bir yandan gücünü arttırırken diğer yandan da Asur ve Mısır gibi büyük devletlerle de hâkimiyet yarışı içerisindeydi. Kuzey Suriye hâkimiyeti için Mısır ile mücadelelere girişen Hititler, Kadeş Savaşı ve ardından Mısır ile olan barış anlaşması sonucu olası bir Asur tehdidinde de engel olmaya çalışmıştı.²

Hititlerin son kralı II. Şuppiluliuma idi. Bu dönem tam anlamıyla bir çöküş ve yıkılış devridir. Birçok ferman ve yeminle maiyetindeki topluluğu kendisine bağlı tutmaya çalışsan kral, her an bir isyanın patlamasından da korkmaktaydı. İçerde bu sorunlar yaşanırken dışarıda da Asur tehlikesi tüm tehditkâr yapıyla bu devirde de vardı. MÖ 1200’lere gelindiğinde Anadolu’nun bu önemli imparatorluğunun yıkıldığı görülmektedir. Hititlerin yıkılışında elbette genel bir kanı olarak kabaca söylenen “Ege Göçleri” tek bir sebep değildir. Ünal bu konuyla ilgili olarak, bu süreçte Ugarit ve Kıbrıs kralları arasındaki mektuplaşmalarda “denizden gelen” kavimler ve göçleri ve bölgeye verdikleri zararların konusu olduğunu, ancak Hititleri asıl yıkanların onlar olmadığını ifade eder. Hatta kralın Kıbrıs seferinin bile bu deniz kavimlerine karşı olabileceği ihtimali üzerinde duran Ünal, ağır vergi yüklerinin ve askeri baskıların sonucunda yerli Anadolu halkının öncülüğünde

¹ Doç.Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi AD., hasantuncer@nevsehir.edu.tr

² Hititlerin, Mısır ve Asur ülkeleri ile Kuzey Suriye üzerindeki mücadeleleri ve değişen politik dengeler için Bkz. Gökçek, L. G., Tuncer, H. (2022). Savaşta ve Barışta Diplomasi: Kadeş Savaşı’na Giden Süreçte ve Savaş Sonrasında Hititlerin Kuzey Suriye Politikası (II. Muwatalli, Urhi-Teşup/III. Murşili ve III. Hattuşili Dönemleri). Can Eyüp Çekiç (Ed.), Tarihte Diplomasi içinde (s. 1-13). Nevşehir: Nevşehir Üniversitesi.

KAYNAKLAR

- Akkuş Mutlu, S. (2015). Kummuh Ülkesi'nin Asur Devleti Açısından Önemi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2/7, 96-109.
- Alpaslan, M. (2005). Pattin (Unqi) Krallığı. *Arkeoatlas* 4, 27.
- Aydın, M. E. (2021). Yazılı Belgeler Işığında Sam'al Krallığı ve Suriye-Anadolu Kent Devletleri Arasında Kültürleşme İlişkileri. İzmir: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Bahar, H. (2010). Eskiçağ Uygarlıkları. Konya: Kömen.
- Bryce, T. (2023). Geç Hitit Krallıkları Politik ve Askeri Tarih. İrem Kutluk (Çev.). İstanbul: Alfa.
- Bulut, E. (2018). Eskiçağ'da Kappadokia Bölgesi'nin Tarihi Coğrafyası. Konya: Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Demirel, C. (2012). Geç Hitit Şehir Devletleri'nden Sam'al (M.Ö. 1200-600). Kayseri: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Gökçek, L. G. (2005). Kahramanmaraş'ta Bulunmuş İki Yeni Asurca Tablet. *Archivum Anatolicum*, 8/1, 47-57.
- Gökçek, L. G. (2015). Asurlular, Ankara: Bilgin Kültür Sanat.
- Gökçek, L. G.- Abacı, O. (2019). Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi. İstanbul: Değişim.
- Gökçek, L. G., Tuncer, H. (2022). Savaşta ve Barışta Diplomasi: Kadeş Savaşı'na Giden Süreçte ve Savaş Sonrasında Hititlerin Kuzey Suriye Politikası (II. Muwatalli, Urhi-Teşup/III. Murşili ve III. Hattuşili Dönemleri). Can Eyüp Çekiç (Ed.), *Tarihte Diplomasi içinde* (s. 1-13). Nevşehir: Nevşehir Üniversitesi.
- Günbattı, C., Çeçen, S., Gökçek, L. G., Akyüz, F. (2020). Kahramanmaraş'ta Bulunmuş Yeni Asurca Tabletler, Ankara: TTK.
- Hawkins, J. D. (1971-73). *Hulli*. RIA 4, 490-491.
- Hawkins, J. D. (1975). Von Kummuh Nach Kommagene. *Antike Welt, Jahrgang Sondernummer*, 5-10.
- Himmetoğlu, M. F. (2013). Geç Hitit Beyliklerinden Que ve Asur Devleti ile İlişkileri. Kayseri: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Kınal, F. (1958). Kargamiş Şehri Tarihi Hakkında. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 16/3-4, 69-77.
- Konyar, E. (2008). MÖ I. Binyılda Kahramanmaraş Gurgum Krallığı. *Toplumsal Tarih*, 180, 60-66.
- Kurt, M. (2007). Yazılı Kaynaklara Göre M.Ö. I. Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri. Ankara: Murat.
- Kurt, M. (2008). Que Ülkesi ve Yeni Asur Devleti'nin Anadolu Politikası Bakımından Önemi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/3, 117-133.
- Kurt, M. (2010). Tabal Ülkesinin Politik ve İdari Yapısı. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23, 127-136.
- Landsberger, B. (1948). Sam'al: Karatepe Harabelerinin Keşfi ile İlgili Araştırmalar. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Luckenbill, D. D. (1926). *Ancient Records of Assyria and Babylonia I*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Memiş, E. (2012). Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi. Bursa: Ekin.
- Özkan, S. (1993). Kummuh/Kumaha. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 8/1, 65-80.
- Özkan, S. (1998). Hitit İmparatorluğunun Yıkılışında Küçük Krallıkların Rolü. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 13/1, 71-81.
- Özkan, H. (2017). Eski Anadolu'da Geç Hitit Beyliklerinden Pattin (M.Ö. 1200-600), Kayseri: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Pınarcık, P. (2018). Geç Hitit Dönemi'nde Toroslardan Amanoslara Uzanan Bölgedeki Ekonomik Faaliyetler. *Belleten*, LXXXII/294, 383-406.
- Şahin, H. A. (2019). Geç Hitit Beylikleri. *OANNES-Uluslararası Eskiçağ Araştırmaları Dergisi*, 1/2,

131-153.

- Şenyurt, S. Y., Akçay, A. (2018). Topada Yazıtına Farklı Bir Bakış: Geç Hitit Döneminde Orta Anadolu'da Güç Dengeleri. *TÜBA-AR*, 22, 95-117.
- Taşçı, F. (2022). Melid Krallığı. *Kayseri: Kimlik*.
- Tiryaki, S. (2018). Çivi Yazılı Belgeler Işığında Yukarı Fırat Havzasındaki Yerel Politik Güç: Melid Krallığı. *Turkish Studies*, 13/24, 215-228.
- Ünal, A. (2002). Hititler Devrinde Anadolu, c.1. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat. Hitit İmparatorluğunun Yıkılışında Küçük Krallıkların Rolü. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 13/1, 71-81.
- Üngör, İ. (2011). İslahiye ve Çevresinde Geç Hitit Merkezleri. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/8, 137-163.
- Yıldırım, N. (2016). Çiviyazılı Kaynaklara Göre Patina Krallığı'ndan Unqi Krallığı'na Antakya ve Amik Ovası'nın Tarihsel Süreci. *Belleten*, 80/289, 701-718.
- Yıldırım, N. (2018). Demir Çağı Kent Devletleri Döneminde Sam'al ve Yakın Çevresinde Kullanılan Luvice ve Sam'alca Kayıtlar Üzerine Genel Bir Değerlendirme. *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, 10, 163-178.
- Yıldırım, E., Temizkan, M. (2023). Kommagene Krallığı'ndaki Diplomatik Evliliklerin Hellenistik Kültür Yayılımına Etkileri. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16/44, 262-281.
- Yiğit, T. (2000). *Tabal*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 40/3-4, 177-189.
- Yiğit, T. (2020). *Eski Mezopotamya Tarihi*. Ankara: Bilgin Kültür ve Sanat.
- Yüksel, İ. (2014). *Geç Hititler İzinde Anadolu*, Kahramanmaraş: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

BÖLÜM 5

FRİGLER

*Cemal YILMAZ*¹

KÖKEN, İSİMLER VE KAYNAKLAR

Frigler hakkında var olan bilgilerin çoğu Asur Devleti'ne ait çivi yazılı kaynaklara dayanmaktadır. Öte yandan bunu Geç Hitit Devri'ne ait hiyeroglifle yazılmış anıtsal metinler, Urartu vesikaları ve Antik Yunan kaynakları desteklemektedir (Memiş, 2017: 191). Ayrıca Macaristan'da, Frigya'da ve Troya'da yapılan arkeolojik kazılardan elde edilen buluntular da Frigler hakkında bilgi vermektedir. Bu kaynaklar ışığında bakıldığında Frigler'in Hint-Avrupa kökenli bir toplum olduğuna dair bir kanaatin oluştuğu görülmektedir. Bununla birlikte Frigler'in savaşçı özellikler taşıyan ve ata binmede mahir bir millet olan Thrak'larla akraba oldukları da bazı bilim insanları tarafından ifade edilmiştir. Thraklar'ın anayurdu adlarından da anlaşılacağı üzere günümüz Trakya coğrafyasıdır. Onların kökeni hakkında detaylı bir bilgi olmasa da kültürel açıdan birbirlerine olan benzerliklerinden hareket eden bilim insanları iki toplumun aynı kökenlere sahip olduklarını dile getirmişlerdir. Özetle kaynaklar Frigler'in Anadolu'ya gelmeden evvel kabaca Güney Doğu Avrupa'da yaşamış olduklarını bizlere göstermektedir. Onlardan kalan az sayıdaki ve henüz tam anlamıyla deşifre edilememiş olan yazılı belgelerden hareket eden bilim insanları, Frigler'in Anadolu'nun yerli halkı olmadığı fikrini ortaya atmışlardır (Macurdy, 1923: 51; Kaya, 2018: 75; Payne, 2023: 869, 870).

Herodotos, Strabon, Plinius ve Stephanos gibi antik yazarlarda yer alan bilgilere bakıldığında bunlar arasında Frigler'in adının geçtiği ilk eserin Homeros'un İlyada'sı olduğu görülmektedir. Burada, Frigler'in savaşçı özelliklerine vurgu yapılırken onların Truva Savaşı'nda Truva halkının müttefikleri olarak savaşa dâhil oldukları ifade edilmektedir. Bu da Frigler'in Truva Savaşı başlamadan evvel Anadolu'ya gelmiş oldukları fikrini ortaya çıkarmaktadır ki bu konuda Lequenne, Frigler'in Truva Savaşı'ndan yaklaşık bir asır evvel Anadolu'ya geldiklerini ifade etmektedir. Ayrıca kaynaklarda bu savaş esnasında Frigler'in Asknios adında bir liderlerinin olduğu ve Askania adlı bir bölgeden geldikleri, bu

¹ Dr.Öğr.Üyesi, İzmir Bakırçay Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ AD., cemal.yilmaz@bakircay.edu.tr. ORCID iD: 0000-0003-3475-054X

Frigler hakkında bilgi veren kaynaklara bakıldığında ise bunların daha çok Asur ve Eski Yunan kaynakları olduğu, Frigler'den kalma çok az yazılı belge külliyatının bulunduğu görülmektedir. Bu veriler ışığında bakıldığında kısa bir siyasi ömrü olan Frig Devleti'nde iki önemli kralın varlığı göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki devletin kurucusu olarak zikrolunan Gordias, diğer ise onun oğlu Midas'tır. Burada Midas'ın Asur kaynaklarında Muşkili Mita olarak geçtiğini de ifade etmek gerekmektedir. Bu cümleden hareketle Asurlular'ın Friglere "Muşki" adını verdikleri anlaşılmaktadır. İfade edildiği üzere Frigler kısa bir süre tarih sahnesinde kalmışlardı ve bu zaman zarfında başta Asurlular ve Yunanlar olmak üzere çeşitli siyasi yapılarla ilişki kurmuşlardı. Orta Anadolu'da Gordion merkez olmak üzere siyasi hayatına başlayan Frigler bu ilişkiler sayesinde doğu batı kültürünün kaynaşmasında etkili olmuşlardır. Özellikle Orta Avrupa'dan Anadolu'ya tümülüs tarzı mezarların onların sayesinde geldiği düşünülmektedir. Aynı zamanda Mezopotamya kökenli Kybele kültürünün uzun zaman bölgede varlık göstermesinde ve bunun batıya taşınmasında etkili oldukları da kaynaklardan anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak; Frigler'in Anadolu'ya başka bir bölgeden geldikleri, kısa bir süre ömürleri olsa da güçlü ve önemli bir devlet kurdukları, doğu-batı kültürlerinin kaynaşmasına katkı sağladıkları aşikârdır. Onlar özellikle Yunan dünyasıyla sıkı ilişkiler geliştirmişlerdir. Bu ilişkinin oldukça yoğun olduğunu Frig kralı Midas'ın Eski Yunan efsanelerinde dokunduğu her şeyin altına dönüşen kişi olarak geçmiş olmasından anlaşılmaktadır. Bu şekilde efsanelerde yer alan Frigler'in en büyük talihsizliği ise Anadolu'nun İskit ve Kimmer akınlarına maruz kaldığı bir dönemde yaşamış olmalarıdır. Frigler, Kimmer saldırıları sonrasında yıkılmış olsalar da onların kültürel mirası yaşamaya devam etmiş, devletin merkez bölgesi uzunca bir süre Frigya olarak anılmaya devam etmiştir. Bu da onların kültürel anlamda Anadolu'da derin izler bıraktığının önemli tezahürlerinden biridir.

KAYNAKLAR

- Aslantürk N., (2016). Hitit Panteonunda Bir Tanrı Grubu: Adamma, Kubaba ve Haşuntarhi, IJA-SOS- International E-journal of Advances in Social Sciences 24, 117-125.
- Birecikli, F. (2010). Ana Hatlarıyla Friglerde Din. Gazi Akademik Bakış, 4 (7), 215-232.
- Bryce, T., (2009). The Routledge Handbook of The Peoples And Places of Ancient Western Asia The Near East from the Early Bronze Age to the Fall of the Persian Empire, London, New York, Routledge.
- Cline, E. H., (2024). After 1177 B. C.: The Survival of Civilizations, Princeton: Princeton University Press
- Çapar, Ö. (1978). Anadolu'da Kybele Tapınımı. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 29 (1-4), 191-210.
- Eroğlu, E., (2014). Ege Göçleri ve M.Ö I. Binde Anadolu, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, 43-55.
- Gates, C., (2017). Antik Kentler: Antik Yakındoğu, Mısır, Yunan ve Roma'da Kentsel Yaşamın Arkeolojisi, Koç Üniversitesi Yayınları.
- Herodotos, (2012). Tarih. M. Ökmen, (çev), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Işık, F., (2003). Karanlık Dönemin Aydınlığı ve Frig Sanatının Anadolu'ya Üzerine, *Anadolu*, 24, 19-33.
- İplikçioğlu, B., (1990). Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Kaya, M. A., (2018). Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi, C. II, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Kınal, F., (1991). Eski Anadolu Tarihi, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kuhrt, A., (2007). Eskiçağ'da Yakınoğu II, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Lequenne, F., (1991). Galatlar, S. Albek, (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Liverani, M. (2014). *The Ancient Near East: History, Society and Economy*, New York, Routledge.
- Macurdy, G. H., (1923). The Horse-Taming Trojans, *The Classical Quarterly*, Jan., 1923, Vol. 17, No. 1 (Jan.), 50-52
- Mandalođlu, M. (2024). MÖ 7. Yüzyılda Gordion ve Çevresinde Kimmerler. *OANNES-Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 319-339.
- Memiş, E., (2017). Eskiçağ Türkiye Tarihi En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar, Konya: Ekin Kitapevi.
- Muscarella. O. W., (1995). The Iron Age Background to the Formation of the Phrygian State, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No. 299/300, The Archaeology of Empire in Ancient Anatolia (Aug. - Nov., 1995), ss. 91-101.
- Özdemir, H. F. (2007). Demir Çağı: Başlangıcı ve Başlatıcıları, Anadolu'ya Etkileri Üzerine, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 16 (1), 501-518.
- Payne, A., (2023). *The Kingdom of Phrygia*, Karen Radner vd., *The Oxford History of the Ancient Near East içinde*, (s. 865-911), New York: Oxford University Press.
- Pınarcık, P. (2018). Geç Hitit Dönemi'nde Toroslardan Amanoslara Uzanan Bölgedeki Ekonomik Faaliyetler, *Bellekten*, 82 (294), 383-406.
- Rahşan, T. P. (2022). İdollerin Frig Kültüründeki Kimliğine Dair Bir Analiz *Art-Sanat Dergisi*, sy. 17 (Ocak), 451-73.
- Reyhan, E., Cengiz, T., (2015). Eskiçağ Tarihi ve Uygarlığı El Kitabı, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Roller, L. E. (2004). Ana Tanrıça'nın İzinde, Betül Avunç, (çev) Homer Kitabevi, İstanbul.
- Sevin, V., (2001). Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I., Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Tekin, O., (2007). Eski Anadolu ve Trakya Ege Göçlerinden Roma İmparatorluğunun İkiye Ayrılmasına Kadar, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tekin, O., (2014). Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Telliođlu, İ. (2010). Kimmer Ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 11 (27), 237-245.
- Texier, C. (2002). Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi I, Ankara, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı.
- Töre Başat, H., & Yurdakul, A. (2021). Tarihi Ticaret Rotalarının Alternatif Turizm Faaliyetleri Kapsamında Turistik Deđerlere Dönüştürülmesi: Kral Yolu-Frig Vadisinin Swot Analizi ile Değerlendirilmesi, *Avrasya Sosyal Ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 8 (3), 409-429.
- Vassileva, M., (2011). Güneydoğu Anadolu'da Kral Midas. Sevinç Erbaşı, F., (çev.) *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 30 (50), 197-210.
- Yıldırım, N., (2022). Çivi Yazılı Kayıtlardan Antik Yunan Kaynaklarına Efsaneleşen Anadolu Kral Adı Mita/Midas. *Bellekten*, 86 (306), 469-498.

BÖLÜM 6

DOĞU'YU DEĞİŞTİREN GÜÇ URARTULAR

Yasin TOPALOĞLU¹

GİRİŞ

Tevrat'ın masoretik metinlerinde “*Ararat (rrt)*”² olarak geçen Urartular hakkında ilk tanımlamalar Asur'un bir parçası şeklinde yapılmıştır³. İlk yazılı bilgilerinde Yeni Assur devletinden gelmesiyle uzun bir süre Urartu- Assur ilişkisi tam olarak ortaya konulamamıştır. MÖ 5. yüzyıl tarihçisi *Movses Khorenatsi*, başkent Tuşpa'nın *V. Shamshi-Adad*'ın eşi *Sammuramat (Şamiram, Semiramis)* tarafından inşa edildiği belirtmesiyle sonraki dönemlerde Şamran Kanalı (Menua Kanalı) gibi hâlen işlevini koruyan 51 km'lik tarihî Urartu sulama yapısı da Assur kraliçesinin adıyla anılmaktadır⁴. Bu nedenle Urartu tarihi 19. yüzyılın ikinci yarısı 20. yüzyılın başlarında yapılan epigrafik ve arkeolojik çalışmalarla bilimsel bir hâle gelebilmiştir⁵.

MÖ 13-9 yüzyıllar arasında Anadolu'nun doğusunda iklimsel özellikler nedeniyle yarı-göçebe bir yaşayış tarzını benimseyen halklar görülür. Bu halkların yükseltinin daha az olduğu bölgelerde düz yerleşmeler veya höyükler kurdukları ve tarıma dayalı bir yaşam sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Daha yüksek dağlık bölgelerde ise küçük savunma kaleleri kuran, su bakımından zengin çayır ve otlaklarda hayvancılık veya hayvancılığa dayalı tarım yapan yarı-göçebe toplumlar bulunmaktadır⁶. Buradaki göçebelik tarzı göçmekten ziyade yakın coğrafyadaki birkaç yerleşim arasında hayvanlar için hareket etme şeklindedir. Muhtemel *Hurri* kökenli bu toplumlar, coğrafi şartlar nedeniyle küçük beylikler hâlinde bir yönetim benimsemiştir. Anadolu'nun doğusunu yaşam alanı olarak benimseyen bu

¹ Doç.Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eski Çağ Tarihi AD., tyasin@atauni.edu.tr, ORCID iD: 0000-0002-3048-0207

² Tekvin 8: 4-5, Krallar-II 19: 36-37; Yeremya 51: 27; İşaya 37: 38

³ Zimansky, 2019: 36, 37; Salvini, 2019: 50-51

⁴ Belli, 2004a: 13-43; Topaloğlu, 2009: 13.

⁵ Zimansky, 2019: 36-49.

⁶ Belli, 2004b: 45-73; Topaloğlu, 2009: 37.

KAYNAKLAR

- Adontz, N. (1946). *Histoire d'Arménie. Les origines*. Paris.
- Albright, W. (1926). The Jordan Valley in the Bronze Age. *Annual of the American Schools of Oriental Research-VI*, 13-74.
- Amiran, R. B. K. (1952). Connections between Anatolia and Palestine in the Early Bronze Age. *Israel Exploration Journal-2*, 2, 89-103.
- Andre-Salvini, B., & Salvini, M. (1999). Gli Annali di Argiști I. Note e Collazioni. *Studi micenei ed egeo-Anatolici*, 30, 9-23.
- Astour, M. C. (1979). The Arena of Tiglath-Pilaser III's Campaign Against Sarduri II (743 B.C.). *Assur*, 2(3), 69-91.
- Ayaz, G. (2006). *Altıntepe Urartu Nekropollerini Takıları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.
- Barnett, R. D. (1974). The hieroglyphic writing of Urartu. *Anatolian Studies*.
- Baştürk, M. B. (2006). *Din ve Dini Ayinlerin Urartu Krallığındaki Toplumsal ve Siyasi Rolü* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi, İzmir.
- Batmaz, A. (2003). *Urartu Krallığı'nın II. Rusa Dönemindeki Tarihi ve Kültürü* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi, İzmir.
- Baykara, İ., Dinçer, B., Şahin, S., Koç, E., Silibolatlaz, D., Baykara, D., Özer, İ., & Sağır, M. (2016). 2014 Yılı Van İli Neojen ve Pleistosen Dönemleri Yüzeysel Araştırması. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 539-552.
- Baykara, İ., Dinçer, B., Şahin, S., Koç, E., Silibolatlaz, D., Baykara, D., & Bolkan, İ. H. (2017). 2015 Yılı Van İli Pleistosen Dönem Yüzeysel Araştırması. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 34(1), 295-314.
- Baykara, İ., Dinçer, B., Şahin, S., Koç, E., Ünal, E., Kuvaç, R., Gülseven, B., & Birol, Ö. (2018). Van İli Neojen ve Pleistosen Dönemleri Yüzeysel Araştırması-2016. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 35(2), 27-41.
- Belck, W. (1901). Forschungsreise in Klein-Asien. *Zeitschrift Für Ethnologie-XXXIII*, 452-522.
- Belli, O. (1977). *Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Belli, O. (1982). *Urartular. Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi-I* (139-208). İstanbul.
- Belli, O. (1991). Inscribed Metal Objects. In *Urartu: A Metal Working Center in the First Millennium B.C.E.* (ed. Merhav) (44-49). Jerusalem.
- Belli, O. (1996). Doğu Anadolu Bölgesinde keşfedilen Urartu barajlarına toplu bir bakış. *Belleten*, 229, 638-751.
- Belli, O. (2000). 1998 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması. *XVII. Araştırma Sonuçları Toplantısı-II*, Ankara, 89-100.
- Belli, O. (2004a). Urartu tarihi ile ilgili araştırmaların tarihçesi. In O. Belli (Ed.), *Urartu: Savaş ve Estetik* (pp. 13-43). İstanbul.
- Belli, O. (2004b). Urartu Krallığı'nın tarihsel gelişimi. In O. Belli (Ed.), *Urartu: Savaş ve Estetik* (pp. 45-73). İstanbul.
- Belli, O. (2005). 2003 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması. *XXII. Araştırma Sonuçları Toplantısı-I*, Ankara, 203-216.
- Belli, O., & Konyar, E. (2003). *Doğu Anadolu Bölgesinde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropollerini*. İstanbul.
- Belli, O., & Konyar, E. (2003). *Doğu Anadolu Bölgesinde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropollerini*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Beran, T. (1956). Zur Inschrift Sardur III bei İzoli. *İstanbul Mitteilungen*, 7, 133-145.
- Biber, H. (2005). *Urartu Silahları: Kılıç-Hançer ve Bıçaklar* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.

- Biber, H. (2019). Urartu silahları. In K. Köroğlu & E. Konyar (Eds.), *Urartu Doğu'da Değişim* (pp. 170-181). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Boessneck, J., & Von Den Driesch, A. (1979). Tepecik'te 1970 ile 1973 Yılları Arasındaki Kazılarda Bulunan Hayvan Kemikleri. *Keban Projesi 1973 Çalışmaları*, Ankara, 95-96.
- Braidwood, R. J., & Braidwood, L. S. (1960). *Excavations in the Plain of Antioch I: The Earlier Assemblages A-J*. Chicago: Oriental Institute Publications.
- Burney, C. A. (1957). Urartian fortresses and towns in the Van region. *Anatolian Studies*, VII, 37-53.
- Burney, C. A. (1958). Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age. *Anatolian Studies*, VIII, 157-209.
- Burney, C. A. (2012). The Economy of Urartu: Probabilities and Problems. In S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, & P. Zimansky (Eds.), *ACTA IRANICA Biainili-Urartu* (pp. 53-60). Peters.
- Burney, C. A., & Lang, D. M. (1971). *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*. London.
- Burney, C. A., & Lang, D. M. (1971). *The Peoples of the Hills*. London.
- Caneva, C., & Palmieri, A. M. (1988). Metalwork at Arslantepe in Late Chalcolithic and Early Bronze I: The Evidence from Metal Analyses. In M. Frangipane & P. Alba (Eds.), *Perspectives on Proto-urbanization in Eastern Anatolia: Arslantepe (Malatya)* (pp. 637-654). Origeni.
- Çavuşoğlu, R. (2019). Urartu takıları. In K. Köroğlu & E. Konyar (Eds.), *Urartu Doğu'da Değişim* (pp. 182-196). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Çavuşoğlu, R., & Biber, H. (2008). Van-Kalecik Urartu Nekropolü Üzeine Bir değerlendirme. In E. Genç & D. Çelik (Eds.), *Aykut Çımaroğlu'na Armağan* (pp. 189-212). Ankara: Ekici Ofset.
- Çevik, N. (2000). *Urartu kaya mezarları ölü gömme gelenekleri*. Ankara.
- Çevik, Ö. (2009). İskân Yeri Seçiminde Bilişsel Faktörlerin Olası Rolü: Rusa'nın Eiduru (Süphan) Dağı Önündeki Kent-Ayanis. In H. Sağlamtimur, et al. (Eds.), *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Deniz Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat* (pp. 195-202). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Çiğdem, S. (2000). Başlangıçtan Eski Tunç Çağı Sonuna Kadar Erzurum ve Yöresi Geçim Kaynakları. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26, 197-210.
- Çiğdem, S. (2014). *Sosyopolitik Açından Urartu Öncesi Doğu Anadolu Madenciligi ve Metalürjisi*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Çiğdem, S., & Can, B. (2005). Erzurum Müzesi'nde Bulunan Tarım Aletleri Işığında Geç Kalkolitik ve Tunç Çağlarında Bölgedeki Tarımsal Aktiviteler. *Anadolu / Anatolia*, 29, 13-27.
- Çiğdem, S., & Topaloğlu, Y. (2018). Eski Çağ'da Doğu Anadolu'nun İktisadi Hayatı Üzerine Genel Bir Değerlendirme. In L. G. Gökçek, E. Yıldırım, & O. Pekşen (Eds.), *Anadolu'nun Eskiçağlarında İktisadi ve Zirai Hayat* (ss. 413-457). İstanbul: Değişim Yayınları.
- Çilingiroğlu, A. (1976-1977). Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler. *Anadolu Araştırmaları*, IV-V, 235-251.
- Çilingiroğlu, A. (1983). Urartu'da Toplu Nüfus Aktarımları. *Anadolu Araştırmaları*, IX, 311-317.
- Çilingiroğlu, A. (1984). *Urartu ve Kuzey Suriye: Siyasal ve Kültürel İlişkiler*. İzmir.
- Çilingiroğlu, A. (1994). *Urartu Tarihi*. Bornova: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Çilingiroğlu, A. (1997). *Urartu Krallığı: Tarihi ve sanatı*. İzmir.
- Çilingiroğlu, A. (1998). Urartu'da Tapınma ve Tapınma Yerleri. In G. Arsebük, M. J. Mellink, & W. Schirmer (Eds.), *Light on Top of the Black Hill: Studies Presented to Halet Çambel* (ss. 229-233). İstanbul.
- Çilingiroğlu, A. (2005). Urartu dini. *Arkeoatlas*, IV, 114-115.
- Çilingiroğlu, A. (2019). Urartu dini. In K. Köroğlu & E. Konyar (Eds.), *Urartu Doğu'da Değişim* (pp. 134-146). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Çilingiroğlu, A., & Salvini, M. (2001). *Ayanis I: ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-Kai 1989-1998*. Roma: CNR. Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici.
- Derin, Z. (1993). *Demir Çağı'nda Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ege Üniversitesi, İzmir.

- Diakonov, I. M. (1971). *Hurrisch und Urartäisch*. München.
- Dinçol, A. (2005). Urartu yazısı ve dili. *Arkeoatlas*, IV, 112-113.
- Dinçol, A. M., & Dinçol, B. (2019). Urartu yazısı ve dili. In K. Köroğlu & E. Konyar (Eds.), *Urartu Doğu'da Değişim* (pp. 123-133). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Dinçol, A. M., & Dinçol, B. (2021). Eskiçağda Doğu Akdeniz Havzası ve Anadolu'da Diller ve Yazı- lar. In E. Jean, M. Eminoglu, Ş. Şentürk, & N. Orki (Eds.), *Boğazköy'den Karatepe'ye* (pp. 20-37). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Dinçol, A. M., & Kavaklı, E. (1978). Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları. *Anadolu Araş- tırmaları Ek Yayın*, İstanbul.
- Durmuş, İ. (1997). Anadolu'da Kimmerler ve İskitler. *Belleten*, LXI, Ankara.
- Dyson. (1968). The Archaeological Evidence of the Second Millennium B.C. on the Persian Plateau. *The Cambridge Ancient History-II*, 14-16.
- Dyson. (1973). The Archaeological Evidence of the Second Millennium B.C. on the Persian Plateau. In E. Edward (Ed.), *The Cambridge Ancient History-2/1* (pp. 686-715). Cambridge.
- Erdem, A. Ü. (2011). Doğu Anadolu'nun Demir Çağ Aşiretleri. *TÜBA-AR*, 14, 59-68.
- Erdem, A. Ü., & Konyar, E. (2019). Urartu çanak çömleği. In K. Köroğlu & E. Konyar (Eds.), *Urartu Doğu'da Değişim* (pp. 197-212). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Erkmen, M., & Altunkaynak, G. (2017). 2016 Yılı Alaybeyi Höyük Kazıları. 26. *Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, Ankara, 237-262.
- Erkmen, M., & Altunkaynak, G. (2019). Erzurum Aziziye Alaybeyi 2017 Yılı Kazıları. 27. *Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, Ankara, 171-188.
- Erzen, A. (1978). *Çavuştepe I MÖ 7-6. yy Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü*. Ankara.
- Erzen, A. (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular*. Ankara.
- Esin, U. (2011). Değirmen-tepe. *Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası Arke- oAtlas*, 110.
- Esin, U., & Harmankaya, S. (1986). 1985 Yılı Değirmen-tepe (Malatya-İmamlı Köyü) Kurtarma Ka- zısı. 8. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1, 95-137.
- Esin, U., & Harmankaya, S. (1987). Değirmen-tepe Malatya Kurtarma Kazısı 1986. 9. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 79-125.
- Forbes, T. B. (1983). *Urartian Architecture*. Oxford: BAR.
- Forrer, E. (1931). Hajasa-Azzi. *Caucasica IX*, 1-24.
- Frangipane, M. (2001a). Centralization Processes in Greater Mesopotamia: Uruk "Expansion" as the Climax of Systematic Interactions among Area of the Greater Mesopotamian Region. In M. S. Rothmann (Ed.), *Uruk Mesopotamia and Its Neighbors: Cross Cultural Interactions in the Era of State Formation* (pp. 307-348). Santa Fe: School of American Research Advanced Seminar Series Research Press.
- Frangipane, M. (2001b). The Transition between Two Opposing Forms of Power at Arslantepe (Ma- latya) at the Beginning of the 3rd Millennium. *TÜBA-AR*, 4, 1-24.
- Frangipane, M. (2009). Rise and Collapse of the Late Uruk Centers in Upper Mesopotamia and Eastern Anatolia. *Scienze Dell'Antichità*, 15, 25-41.
- Frangipane, M. (2016). The Origins of Administrative Practices and Their Developments in Greater Mesopotamia. The Evidence from Arslantepe. *Archeo-Nil*, 26, 9-32.
- Frangipane, M. (2017). Arslantepe Malatya: Merkezi Ekonominin Kökenleri ve Karakteri-Arslante- pe Malatya: Origini e Caratteri di un'antichissima Economia Centralizzata. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 154, 27-44.
- Frangipane, M., Di Nocera, G. M., Hauptmann, A., Morbidelli, P., Palmieri, A., Sadori, L., Schultz, M., & Schmidt, T. (2001). New Symbols of a New Power in a "Royal" Tomb from 3000 B. C. at Arslantepe (Malatya) Turkey. *Paleorient*, 27(2), 105-139.
- Frangipane, M., Ferioli, P., Fiandra, E., Laurito, R., & Pittman, H. (2007). Arslantepe Cretulae. In *An Early Centralized Administrative System before Writing Missione Archeologica Italiana nell'Ana-*

- tolia Orientale: Arslantepe. V Università Sapienza di Roma* (pp. 141-148). Roma.
- Fuchs, A. (2012). Urartu in der Zeit in. In S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, & P. Zimasky (Eds.), *Bianili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich* (pp. 135-161). Acta Iranica, 51. Leuven: Peeters.
- Gözet, R. (1992). *Urartu Devletinin Sosyoekonomik Yapısı*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Grayson, A. K. (1991). *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 B.C.)*. The Royal Inscription of Mesopotamia. Assyrian Periods. Vol 2. London: University of Toronto.
- Grayson, A. K. (1996). *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 B.C.)*. The Royal Inscription of Mesopotamia. Assyrian Periods. Vol 3. London: University of Toronto.
- Gündüz, S. (1994). *Urartu Askeri Mimarisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi, İzmir.
- Harmankaya, S., & Tanındı, O. (1996). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-1 (TAY)*. İstanbul.
- Işıklı, M. (2005). *Doğu Anadolu Kura-Aras Kültürünün Karaz Pulur ve Güzelova Malzemesi Işığında Tekrar Değerlendirilmesi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Işıklı, M. (2011). *Doğu Anadolu Erken Transkaftasya Kültürü*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Işıklı, M. (2012). The Subsistence Economy of Kura-Araxian Folks in Eastern Anatolia: Animal Husbandry and Pastoralism. In *Azerbaycanın Erken Ekinçilik Dövrü Abideleri Sempozyumu (Maqalalar Toplusu)* (pp. 103-112). Bakü: Azerbaycan Milli İlimler Akademiası Arxeologiya ve Etnoqrafiya İnstitutu.
- Işıklı, M. (2017). Doğu Anadolu Yaylasındaki Kültürel ve Politik Dönüşümler (Kura-Aras Kültürel Sürecinden Urartu Dönemine Değın). In P. Pınarcık, B. Gökçe, M. S. Erkek, & S. Coşkun (Eds.), *Prof. Dr. Recep Yıldırım'a Armağan* (pp. 93-107). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Işıklı, M., & Can, B. (2007). Erzurum Region in the Early Iron Age: New Observations. *Anatolian Iron Ages 6: The Proceedings of the Sixth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Eskişehir (16-20 August 2004)* (pp. 153-166). Leuven: ANES Suppl. 20.
- Kalaç, M. (1956). Kömürhan Urartu Kitabesi. *Belleten*, XX-79, 349-354. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kelly, M., & Bucellati, G. (1974). *The Early Trans-Caucasian Culture Geographical and Chronological Interaction*. Chicago.
- Kelly, M., & Bucellati, G. (1979). The Fertile Crescent Culture: North Eastern Connections of Syria and Palestine in the Third Millennium BC. *Ugarit-Forschungen*, 11, 413-430.
- Kılıç, M., & Topaloğlu, Y. (2018). Antik Kaynaklara Göre Doğu Anadolu Mimarisi. In *Kurtuluşunun 100. Yılında Uluslararası Erzurum Sempozyumu (12-13 Mart 2018)* (pp. 48-63). Erzurum.
- Kınal, F. (1962). *Eski Anadolu Tarihi*. Ankara.
- Konyar, E. (2005). Urartu'da Mezar Tipleri ve Gömü Adetleri. *Turing Türkiye Belleteni*, 89, 36-40.
- Konyar, E. (2019). Urartu'da mezar tipleri ve gömü adetleri. In K. Köroğlu & E. Konyar (Eds.), *Urartu Doğu'da Değişim* (pp. 147-169). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Koşay, H. Z. (1943). Karaz Sondajı. III. *Türk Tarih Kongresi*, 165-169. Ankara.
- Koşay, H. Z. (1984). *Erzurum ve Çevresi Dip Tarihi*. Ankara.
- Koşay, H. Z., & Turfan, K. (1959). Erzurum Karaz Kazısı Raporu. *Belleten*, 23(91). Ankara.
- Koşay, H. Z., & Vary, H. (1964). Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu. *Belleten*, 23(91). Ankara.
- Kökten, İ. K. (1943). Doğu Anadolu Kars Bölgesinin Tarih Öncesi Araştırmalarına Dair Bir Not. *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1(2), 119-121.
- Kökten, İ. K. (1944). Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar. *Belleten*, 8(32), 659-689.
- Kökten, İ. K. (1947). Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler. *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 5(2), 223-235. Ankara.

- Kökten, İ. K. (1976). Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları 1972. *Keban Projesi 1972*.
- König, F. (1955-1957). *Handbuch der chaldäischen Inschriften*. Graz, Austria: Archiv für Orientforschung Herausgegeben von Ernst Weidner. Beiheft.
- Köroğlu, K. (2000). Urartu Krallığı'nın kuzey yayılımı ve Qulha ülkesinin tarihi coğrafyası. *Belleten*, LXIV(241), 720-723. Ankara.
- Köroğlu, K. (2008). Urartu kaya mezarı geleneği ve Doğu Anadolu'daki tek odalı kaya mezarlarının kökeni. *Arkeoloji ve Sanat*, 127, 21-38.
- Köroğlu, K. (2019). Urartu: Krallık ve aşiretler. In K. Köroğlu & E. Konyar (Eds.), *Urartu Doğu'da Değişim* (pp. 1-35). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kroll, S. (2019). İrandaki Urartu şehirleri. In K. Köroğlu & E. Konyar (Eds.), *Urartu Doğu'da Değişim* (pp. 104-122). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kuftin, B. A. (1943). Urartskij "Kolumbarij" u podosvy Ararata i Kuro-Araksiskij eneolit / An Urartian "columbarium" on the slopes of Ararat and the Copper Age of the Kuro-Araxes basin. *Vestnik Gosudarstvennogo muzeja Gruzii*.
- Kuşçu, E. (2005). *Sözdizim ve Biçimbilim Açısından Urartu Dili* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.
- Kutlu, E. (1969). Altıntepede Urartu Seramiği. *Belleten*, 131, 279-298. Ankara.
- Lanfranchi, G. B., & Parpola, S. (1990). *The Correspondence of Sargon II Part II. Letters Form the Northern and North-eastern Provinces*. State Archives of Assyria. Vol V. Helsinki: Helsinki University Press.
- Lehmann-Haupt, C. F. (1928-1935). *Corpus Inscriptionum Chaldicarum I-II*. Berlin-Leipzig.
- Marr, N., & Orbeli, I. A. (1922). Archeologiceskaja ekspedicija 1916 goda v Van. Raskopki dvuch ni na Vanskoj skale i nadpisi Sardura vtrogo iz raskopok zapadnoj ni i. *St Petersburg: Russkoe Archaeologiceskoe Obscestvo*.
- Melikishvili, G. A. (1960). *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*. Moskova.
- Miron, A., & Orthmann, W. (1995). *Unterwegs zum Goldenen Vlies: Archäologische Funde aus Georgien*. Saarbrücken.
- Öğün, B. (1970). *Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı*. Ankara.
- Özdoğan, A. E. (2007). Çayönü. In M. Özdoğan & N. Başgelen (Eds.), *Türkiye'de Neolitik Dönem: Anadolu'da Uygurluğun Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Yeni Kazılar Yeni Bulgular*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Özdoğan, M. (2004). The Neolithic and The Highlands of Eastern Anatolia. In A. Sagona (Ed.), *Ancient Near Eastern Studies A View from The Highlands: Archeological Studies in Honor of Charles Burney* (pp. 28-29). Peeters.
- Özfirat, A. (2001). *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Özfirat, A. (2003). Doğu Anadolu Yüksek Yaylası'ndan MÖ 2. Binyıl Kurganları. *Belleten*, 66(246), 343-356.
- Özfirat, A. (2007). A Survey of Pre-Classical Sites in Eastern Turkey Fourth Preliminary Report: The Eastern Shore of Lake Van. *ANES*, 44, 113-140.
- Özfirat, A. (2009). Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazıları. *Belleten*, 73(268), 635-644.
- Özgüç, T. (1969). *Altıntepe II: Mezarlar Depo Binası ve Fildişi Eserler Tombs Storehouse and Ivories*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınlarından - V (27).
- Özkan, H. (2013). *Haho Manastırı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Palmieri, A., Frangipane, M., Hauptmann, A., & Hess, K. (1999). Early Metallurgy at Arslantepe during the Late Chalcolithic and Early Bronze Age IA-IB Periods. In A. Hauptmann, E. Pernicka, T. Rehren, & Ü. Yalçın (Eds.), *The Beginnings of Metallurgy* (pp. 141-148). Der Anschnitt Beiheft 9.
- Payne, M. R. (2006). *Urartu çivi yazılı belgeler kataloğu*. İstanbul.
- Payne, R. M. (1995). *Urartu Yazılı Belgeler Kataloğu* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

- Pehlivan, M. (1984). *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Pehlivan, M. (1991). *Daya(e)ni / Diau(e)hi*. Erzurum.
- Piotrovskii, B. B. (1965). Urartu dini. A. Ü. *Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 23, 37-49. Ankara.
- Piotrovskii, B. B. (1966). *Il Regno Di Van Urartu*. Roma.
- Piotrovskii, B. B. (1969). *Urartu*. Geneva.
- Rollinger, R. (2008). The Median Empire the End of Urartu and Cyrus the Great's Campaign in 547 BC (Nabonidus Chronicle II). *Ancient West and East*, 7, 51-65.
- Ryan, C. W. (1960). *A Guide to the Known Minerals of Turkey*. Ankara.
- Saggs, H. W. F. (1984). *The Might that was Assyria*. London.
- Sagona, A. (1999). The Bronze Age-The Iron Age Transition in Northeast Anatolia: A View from Sos Höyük. *Anatolian Studies*, 49, 153-157.
- Sagona, A. (2000). Sos Höyük and The Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeastern Anatolia Area. In H. Marro & H. Hauptmann (Eds.), *Anatolica XI Chronologies des pays du Caucasiens et de L'Euphrate aux I III e Millénaires* (pp. 329-373).
- Sagona, A., & Sagona, C. (2000). Excavations at Sos Hoyuk 1998-2000: Fifth Preliminary Report. *Ancient Near Eastern Studies*, 37, 55-127.
- Sagona, A., & Zimansky, P. (2015). *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri: MÖ 1.000.000-550*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Sağlamtimur, A. H. (2001). *Urartu Krallığı'nın Ekonomik Yapısı* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi.
- Salvini, M. (1967). Nairi e Ur(u)atri: Contribuita alla Storia della Formazione del regno di Urartu. *Roma*.
- Salvini, M. (1972). Le testimonianze storiche Urartee sulle regioni del Medio Eufrate: Melitene Kommagene Sophone Tomisa. *La Parola del Passato*, CXLII-CXLIV, 279-287.
- Salvini, M. (1994). The Historical Background of the Urartian Monument of Meher Kapısı. In *Anatolian Iron Ages III* (pp. 205-210). Ankara: The British Institute of Archaeology at Ankara.
- Salvini, M. (1995). *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt.
- Salvini, M. (2001). The Inscriptions of Ayanis-Cuneiform and Hieroglyphic. In A. Çilingiroğlu & M. Salvini (Eds.), *Ayanis I: Ten Years Excavations At Rusahinili Eidurukai 1989-1998* (pp. 253-270). Roma: Istituto per gli studi micenei ed egeo-anatolici CNR.
- Salvini, M. (2006). *Urartu Tarihi ve Kültürü* (Çev. Belgin Aksoy). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Salvini, M. (2008). (CTU) *Corpus dei testi Urartei. Le iscrizioni su pietra e roccia* (Vol. I-III). Roma: CNR- Istituto di studi sulle Civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente.
- Salvini, M. (2009). The Eastern Provinces of Urartu and the Beginning of History in Iranian Azerbaijan. In H. Sağlamtimur, E. Abay, Z. Derin, A. Ü. Erdem, A. Batmaz, F. Dedeoğlu, M. Erdalkıran, M. B. Baştürk, & E. Konakçı (Eds.), *Altan Çilingiroğlu'na Armağan: Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat* (pp. 581-598). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Salvini, M. (2019). Urartu tarihine genel bir bakış. In K. Köroğlu & E. Konyar (Eds.), *Urartu Doğu'da Değişim* (pp. 50-73). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- San, O. (2000). Urartu siyasal tarihinde Diauehi Krallığı. *OLBA*, III, 19-28. Mersin.
- Saulcy, L. F. J. C. (1853). *Voyage Autour De La Mer Morte Et Dans Les Terres Bibliques*. Paris.
- Sayce, A. H. (1888). Inscriptions Vanniques D'Armavir Et De Tsolokert. *Le Museon*, II, 358-364.
- Sevin, V. (1977). Urartu Çömlekçiliğinde Kapak. *Anadolu Araştırmaları*, IV-V, 227-233.
- Sevin, V. (1979). Urartu Krallığının tarihsel ve kültürel gelişimi. *İstanbul Üniversitesi Doktora Tezi*. İstanbul.
- Sevin, V. (1986). Urartu Mezar Mimarisine Yeni Katkılar. X. *Anadolu Araştırmaları*, 329-350.
- Sevin, V. (1987). Urartu Oda Mezar Mimarisinin Kökeni Üzerine Bazı Gözlemler. In A. Çilingiroğlu

- (Ed.), *Anadolu Demir Çağları I* (ss. 35-55). İzmir.
- Sevin, V. (1989). Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu. *Anadolu Araştırmaları*, XI, 47-56.
- Sevin, V. (1999). The Origins of The Urartian's in the Light of The Van / Karagündüz Excavations. *Anatolian Iron Ages-IV, Anatolian Studies*, 49, 159-165.
- Sevin, V. (2005). Urartu çanak-çömlekçiliği. *Arkeoatlas*, IV, 104-105.
- Sevin, V. (2012). *Van Kalesi. Urartu Kral Mezarları ve Altıntepe Halk Mezarlığı*. İstanbul.
- Sevin, V., & Kavaklı, E. (1996). *Bir Erken Demir Çağı Nekropolü Van-Karagündüz*. İstanbul: Arkeoloji- Sanat Yayınları.
- Sevin, V., Özfırat, A., & Kavaklı, E. (2000). 1997-1998 Van/Altıntepe Urartu Nekropolü Kazıları. *XXI. Kazı Sonuçları Toplantısı- 1* (ss. 421-434).
- Sivas, H. (1998). Urartu Çanak-Çömleği Üzerine Yeni Gözlemler (Tuşpa- Karagündüz ve Ayanis Kazıları Işığında). *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi*, İstanbul.
- Slattey, J. C. D. (1987). Urartu and the Black Sea Colonies: an Economic Perspective. *Reprint from al Rafidon Vol. VIII, 2-22*. Tokyo.
- Sukenik, Y. (1974). On the Technique of Khirbet Kerak Ware. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 106, 9-17.
- Sümer, O. (1961-62). Urartu Pişmiş Toprak Eserleri Hakkında. *Anatolia*, Ankara.
- Şener, Şenol, Çolakoğlu, & Şener (2007). Bitlis Metamorfit Kuşağında Urartu Medeniyetine Ait Demir İşletmeciliği: Bahcesaray ve Balaban (Van) Örneği. *60. Türkiye Jeoloji Kurultayı*, Ankara, 163-165.
- Şenyürek, M. (1944). Tebliğler: Anadolu'da Bulunan İki Yeni Paleolitik Alete Dair Bir Not. *Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2(2), 349-352.
- Tadmor, H. (1994). *The Inscriptions of Tiglath-Pileser III King of Assyria*. Jerusalem.
- Tarhan, M. T. (1969). İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 23, 145-170. İstanbul.
- Tarhan, M. T. (1972). *Eski Çağ'da Kimmerler Problemi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Tarhan, M. T. (1978). *MÖ XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları* (İstanbul Üniversitesi Doçentlik Tezi). İstanbul.
- Tarhan, M. T. (1982). Urartu Devleti'nin 'Kuruluş' Evresi ve Kurucu Krallardan 'Lutipri=Lapturi' Hakkında Yeni Görüşler. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Anadolu Araştırmaları*, VIII, 69-114.
- Tarhan, M. T. (1986). Van Kalesi'nin ve Eski Van Şehri'nin Tarihi-Millî Park Projesi Üzerinde Ön Çalışmalar-I: Anıt Yapılar. *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 297-355.
- Tarhan, M. T. (2002). Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler. *Türkler Ansiklopedisi*, 597-610. Ankara.
- Tarhan, M. T. (2003). Urartu başkenti Tuşpa-Van Kalesi. In O. Belli (Ed.), *Urartu: Savaş ve Estetik* (pp. 85-105). İstanbul.
- Tarhan, M. T., & Sevin, V. (1976-77). Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları-I: Askeri ve Sivil Mimariye ait Yeni Gözlemler. *Anadolu Araştırmaları*, IV-V, 273-304.
- Taşkıran, H. (2006). Anadolu Köprüsünde Acheulleen Kültürün İzleri ve Bazı Düşünceler. In Ö. Erkanal (Ed.), *Hayat Erkanal'a Armağan: Kültürlerin Yansıması* (pp. 709-716). Homer Kitabevi.
- Topaloğlu, Y. (2009). Kuzeydoğu Anadolu'da Urartu'nun tarihi mirası (kalıntıları) ve arkeolojik verileri. *Atatürk Üniversitesi Doktora Tezi*.
- Topaloğlu, Y. (2011). Iğdır Bölgesi'nde Yeni Urartu Kaya Mezarları. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(2), 309-326.
- Topaloğlu, Y. (2012). Yeni Buluntular Işığında Kuzeydoğu Anadolu Kaya Mezarları. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10, 131-163.
- Topaloğlu, Y. (2016). Erzurum ve Çevresi Tunç Çağı Yerleşmeleri. *Turkish Studies*, 11(2), 1193-1230.

- Topaloğlu, Y. (2018). Tarihsel Çerçeve. In *Uzundere Kültür Envanteri* (ss. 48-63). Erzurum.
- Topaloğlu, Y., & Kılıç, M. (2021). Doğu Anadolu Demir Çağı'nda Ölüm ve Ahiret İnancı. In L. G. Gökçek, E. Yıldırım, & O. Pekşen (Eds.), *Anadolu'nun Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı* (pp. 511-538). İstanbul: Değişim Yayınları.
- Tümer, H. (2017). *Van Hakkâri Dağlık Bölgesi Kaya Resimleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Türker, A. (2001). *Urartu Krallığı'nın Yerleşim Birimleri Işığında Yayılımı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Varol, O. (2005). *Çivi Yazılı Belgeler Işığında Urartu Dili'nin Yapısal Özellikleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Wick, L., Lemeke, G., & Sturm, M. (2003). Evidence of Late Glacial and Holocene Climatic Change and Human Impact in Eastern Anatolia: High-Resolution Pollen Charcoal Isotopic and Geochemical Records from the Laminated Sediments of Lake Van. *The Holocene*, 13(5), 665-675.
- Wilhelm, G. (1986). Urartian. In R. D. Woodard (Ed.), *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages* (pp. 119-137). Cambridge.
- Yakar, J. (2011). Etno Arkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu'nun Urartu Döneminde Sosyoekonomik Yapısı. In K. Köroğlu & E. Konyar (Eds.), *Urartu: Doğuda Değişim* (pp. 126-148). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Yakar, J. (2014). *Eski Anadolu Toplumunun Arkeolojideki Yansımaları*. İstanbul: Homer Kitabevi.
- Yakar, J. (2019). Etnoarkeolojik veriler ışığında Doğu Anadolu'nun Urartu döneminde sosyoekonomik yapısı. In K. Köroğlu & E. Konyar (Eds.), *Urartu Doğu'da Değişim* (pp. 88-103). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Yalçın, Ü., Hauptmann, H., Hauptmann, A., & Pernicka, E. (1993). Norşuntepe'de Geç Kalkolitik Çağı Bakır Madenciligi Üzerine Arkeometalurjik Araştırmalar. *VIII. Arkeometri Araştırmaları Sonuçları Toplantısı* (pp. 381-390). Ankara.
- Yıldırım, E., & Pekşen, O. (2013). Üçüncü Arami Göçü'nün Anadolu'nun Güneydoğusuna Yaptığı Etnik ve Siyasi Etkiler. *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(13), 31-55.
- Yiğitpaşa, D. (2010). Urartu Ölü Gömme Gelenekleri ve Ölümle İlgili Ritüeller. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 25, 177-202.
- Zimansky, P. (2004). Urartu Krallığı ve Topografya. In O. Belli (Ed.), *Urartu: Savaş ve Estetik* (pp. 75-83). İstanbul.
- Zimansky, P. (2019a). Unutulan ve Tekrar Hayata Dönen Bir Krallık: Urartu Çalışmaları ve Literatürü. In K. Köroğlu & E. Konyar (Eds.), *Urartu Doğu'da Değişim* (pp. 36-49). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Zimansky, P. (2019b). Urartu ve Çağdaşları. In K. Köroğlu & E. Konyar (Eds.), *Urartu Doğu'da Değişim* (pp. 74-87). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

BÖLÜM 7

LİDYALILAR (LYDİALILAR)

Hacı ÇOBAN¹

GİRİŞ

Eski çağ Anadolu tarihinde MÖ. 1.binyıl içinde etkin olmuş uygarlıklardan birisi de Lidyalılardır. Anadolu'nun coğrafi olarak İç Batı Anadolu Bölgesi diye bilinen kesiminde kurulmuş ve Orta Anadolu'da Kızılırmak nehrine kadar da sınırlarını genişletmiştir. Bugünkü Türkiye topraklarının batısında yer alan ve Gediz (Hermos) nehri ile Küçük Menderes (Kaistros) nehri ve Bakırçay (Kaikos) nehirlerinin doğudan batıya aktığı vadileri içine alan bölgeye ilk çağlarda Lidya adı verilmiş ve tarihi dönemlerde de coğrafi bir isim olarak Bizans dönemine kadar kullanılmıştır (Yıldırım, 2011:188).

Günümüzde İzmir'in doğusundan başlayarak Manisa'nın büyük bir bölümü ile Kütahya ve Uşak illerinin batı bölgelerini içine almaktadır. Lidya adı bu bölgeler için ilk kez MÖ. 7.yüzyılın ortalarında kullanılmaya başlandı. Lidya uygarlığı MÖ. 1.bin yılda kuzeyde Mysia, doğuda Phrygia, güneyde Karia ve batıda da Aiolis ve İonia uygarlıklarıyla komşudur (Alpaslan, 2024: 231, Kaya, 2011: 119).

Lidya krallığının toprakları Gediz (Hermos), Küçük Menderes (Kaystros) ve bunların kollarının suladığı Manisa Uşak ve İzmir illerinin geniş topraklardan oluşan İç batı Anadolu'nun orta kesimlerinde yer almaktadır (Roosevelt, 2010: 37). Lidya'nın batısı Manisa (Magnesia ad Sipylum), doğusu Uşak (Temenothyrai), Güneyi Aydın dağları, kuzeyi ise Demirci ve Murat dağları ile çevrilidir. Bu bölgedeki dağların doğu batı yönlü uzanışları aralarında oluşan vadilerden Orta Anadolu'ya geçişi kolaylaştırmıştır. İlk çağlarda bu bölgenin Kuzey bölümleri Maionia, güney bölümleri de Asia olarak isimlendirilmiştir. Bu günkü Manisa'nın ilçeleri olan Kula ve Selendi bölgeleri volkanik yapısından dolayı Kataktaumene (Yanık ülke) denmiştir (Yıldırım 2011:188). Lidya bölgesinin kuzeyi Yanık ülkenin devamı olan Kütahya'nın Gediz ilçesi topraklarına kadar uzanmaktadır. Coğrafi olarak Lidya; Kuzeyi Bakır çay (Kaikos) nehri ile Demirci dağları, Güneyi Aydın Dağları (Messogis) Büyük Menderes (Maiandros) nehri, Doğusu Banaz (Sindros) Çayı, Batısı Yunt (Aspordene) ve Dumanlı (Sardene) dağları ile sınırlanmıştır (Sevin, 2003:282).

¹ Doç.Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, haci.coban@bozok.edu.tr,
ORCID iD: 0000-0001-6464-9608

KAYNAKLAR

- Aktüre, S.(2003) Anadolu'da Demir Çağı Kentleri, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Akurgal, E.(2005) Anadolu Kültür Tarihi, 17.baskı Ankara, Tübitak Yayınları.
- Alpaslan, M.(2024) Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, İstanbul Üni. Açık ve Uzaktan Eğitim Fak. Ders Kitabı, İstanbul Auzeff Kitabevi. <https://www.scribd.com/document/532050646/Anadolu-nun-Tarihi-Co%C4%9Frafyas%C4%B1> (Erişim Tarihi 10.07.2024)
- Bahar, H.(2010) Eski Çağ Uygarlıkları, 1.Baskı, Konya, Kömen Yayınları.
- Baughan, E.(2010), "Lidya Gümü Gelenekleri", Cahill, N. D. (Ed), Lidyalılar ve Dünyaları, ss.273-304, İstanbul, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Cahill, N.(2012) "Liydia Altın Mucize", Arkeo Atlas, yıl 2012(1), ss.90-106.
- Caner, C.(2007). "Pers İstilasına Kadar İlk Çağ Anadolu Uygarlıklarında Devlet Ve Yönetim" Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Yönetim Bilimleri Bilim Dalı, (Doktora Tezi), Danışman Doç. Dr. Bekir Parlak, Bursa
- De Boer, J. G.(2006) "The Cimmerian invasions in Anatolia and the earliest Greek colonies in the Black Sea area", Eirene XLII, 2006, pp.62-74.
- Demir, M.(2010) "Gyges'in Sadyattes'i Tahttan İndirme Hikâyesi: Yeni Bir Gözden Geçirme" Colloquium Anatolicum IX, ss.229-268.
- Eroğlu, E.(2014) "Ege Göçleri ve M.Ö I. Binde Anadolu", Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Cilt 1,Sayı1,ss.43-55.
- Fuch, A.(2010) "III. Politik - Ideologie - Identität Gyges, Assurbanipal und Dugdammē/ Lygdamis: Absurde Kontakte zwischen Anatolien und Ninive", Robert Rollinger (Hrsg), Interkulturalität in der Alten Welt: Vorderasien, Hellas, Ägypten und die vielfältigen Ebenen des Kontakts, Wiesbaden, ss. 409-427.
- Greenewalt,Jr.C.H.(2010) "Lidya Giriş", Cahill, N. D. (Ed), Lidyalılar ve Dünyaları, ss.1,36, İstanbul, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Güney, E.(2000) Antik Çağ Türkiye Tarihi Coğrafya Bölgeleri, İstanbul, Bilgili Yayın Yapım.
- Hanfmann,G.M.A.(1961) "The Third Campaign at Sardis (1960)", Bulletin of the American Schools of Oriental Research, Apr.1961, No.162, pp. 8-49,The University of Chicago Press on behalf of The American Schools of Oriental Research.
- Hartman, L. F.(1962) "The Date Of The Cimmerian Threat Against Ashurbanipal According To Abl 1391", Journal of Near Eastern Studies,Vol. 21, No.1(Jan.,1962), pp.25-37 Published by:The University of Chicago Press.
- Herodotos, (1973) Herodot Tarihi, (Çeviren: Müntekim Ökmen), 1.Kitap/Klio, 1.basım, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ivantchik, A. (2012) "Cimmerians", Encyclopedia of the Bible and its Reception, vol. 5.p. 323-324. Editor(s): Dale C.Allison, Jr.,Hans-Josef Klauck, Volker Leppin, Bernard McGinn, Choon-Leong Seow, Hermann Spieckermann, Barry Dov Walfish, Eric J. Ziolkowski. Berlin, Boston.
- Kadriye Tansuğ, K.(1949) "Kimmerlerin Anadolu'ya Girişleri ve M.Ö.7nci Yüzyılda Asur Devletinin Anadolu ile Münasebetleri", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi Cilt:7,Sayı:4,ss.535-550.
- Karaketir, E.(2018) "Persler Anadolu'da: Büyük Kyros'un Lydia Seferi ve Sonuçları", Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD) The Journal of International History Researches, Yıl:2/ Sayı:1,ss.1-27.
- Karakuzulu, Z.(2007) "Anadolu'da İlk Çağ Medeniyetlerinin Gelişimini Destekleyen Coğrafi Şartlar Ve Türkiye'nin Bugünkü Coğrafi Potansiyelini Doğru Kullanabilmesinin Önemi", Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildirileri, ICANAS 38, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları 11/1.
- Kaya, M.A.(2011) Eski Anadolu Tarihi, Editör: Kemalettin Köroğlu, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını, 1. Baskı, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Web-Ofset.

- Kerschner, M. (2010) "Lidyalıların Komşuları İyonyalılar ve Aiolia'lılar", Cahill, N. D. (Ed), Lidyalılar ve Dünyaları, ss.247-265, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Koray Toptaş, K.(2020) "Asur Belgelerinde Kimmerler The Cimmerians in the Assyrian Documents", Gazi Akademik Bakış Dergisi. Cilt 14 Sayı 27 Kış, ss.31-60.
- Melchert, H.C. (2010), "Lidya Dili ve Yazıtları", Cahill, N. D. (Ed), Lidyalılar ve Dünyaları, ss.267-272, İstanbul, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Novozhenov, V. A.(2018) "Whence the Cimmerians Came? Transcontinental Communications of the Early Nomads in the Lights of the Origin of the Cimmerians", Journal of Historical Archaeology & Anthropological Sciences, Volume 3 Issue 1,ss.10-23. DOI: 10.15406/jha-as.2018.03.00058
- Olbrycht, M.J.,(1996) "The Cimmerian problem re-examined: the evidence of the Classical source", Collectanea Celto-Asiatica Cracoviensia, Editors:Jadwiga Pstrusinska-Andrew Fear, Ksiegarnia Akademicka, ul. Sw. Anny 6, 31-008, , Krakow, ISBN: 83-7188-337-4.
- Olmstead, A.T.(1923) History Of Assyria, dc.publisher: London New York Charles Seribners Sons.
- Özgen, İ.(2010) "Lidya Hazinesi", Cahill, N.D.(Ed), Lidyalılar ve Dünyaları, ss.305-338, İstanbul, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Payne, A. (1924) "Lydian Empire (c. 685 B.C.E.-547 B.C.E.)", https://www.academia.edu/1838086/The_Lydian_Empire (Erişim Tarihi 19.04.2024)
- Roosevelt, H. C.(2010) "Lidyalılardan önce Lidya/ Lydia Before The Lydians", Lidyalılar ve Dünyaları, The Lydians and Their World,Editör:Nicholas D. Cahill, T.C.Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Roosevelt, H. C. (2012) "Iron Age Western Anatolia: The Lydian Empire and Dynastic Lycia." In D. Potts, ed., A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East. Blackwell Companions to the Ancient World. Malden, MA: Blackwell, vol. 2, ss.896-913
- San, O.(2000)"Bazı Bulgular Işığında Anadolu'da Kimmer ve İskit Varlığı Üzerine Gözlemler", Belleten, Cilt: LXIV, Sayı:239, Nisan,ss.1-22, DOI: 10.37879/belleten.2000.1
- Sarıkaya, S.(2011) "Babil Kuneiform Tabletleri ile Antik Kaynaklar Işığında Media, Lydia ve Küçük Asya Fatihi Büyük Kyros", Mediterranean Journal of Humanities mjh.akdeniz.edu.tr I/2, ss.195-211.DOI:10.13114/MJH/20111801
- Sevin, V.(2003) Eski Anadolu ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar, Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sevin, V.(2001) Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Sevin, V.(1982) "Lydialılar", Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi, Cilt 2, İstanbul: Görsel Yayınları.
- Smith, S. (1925)"Ashurbanipal and The Fall of Assyria", Chapter V, Edit: Bury, J. B. ve diğerleri The Cambridge Ancient History, Volume III, The Assyrian Empire, Cambridge At The University Press,
- Taşdöner, K.(2017). "II. Kyros Dönemi Batı Anadolu'da Pers Hâkimiyeti: Savaş, Direniş, Kaçış Ve Teslimiyet," Tarih Okulu Dergisi (TOD).Yıl 10, Sayı XXX, ss. 1-19, DOI: 10.14225 /Joh 1068
- Tekin, O.(2007) Eski Anadolu ve Trakya Ege Göçlerinden Roma İmparatorluğunun İkiye Ayrılmasına kadar(MÖ.12.-MS.4.Yüzyıllar Arası), İstanbul, İletişim Yayınları.
- Todis Konstantin Nikolayeviç, T.K.(2017) "Kimmerler ve Küçük Asya, Kırım ve Kuzey Kafkasyadaki yer adları. Lidya'daki Lygde Vakası", The Electronic Scientific Journal, No.1-1(16), ss.187-221, ISSN 2414-5041.
- Tokhtaşev S.R.(2007)"Der Name Des Kimmerischen Königs Lygdamis", Milesische Forschungen-Band5 Frühes Ionieneine Bestand saufnahme Panionion-Symposion Güzelçamlı 26.September-1.Oktober1999, Deutsches Archäologisches Institut, Verlag Philipp Von Zabern, Mainz, ISBN 978-3-8053-3770-0.
- Yakubovich, I.(2017) "An agreement between the Sardians and the Mermnads in the Lydian language" Indogermanische Forschungen 122(1), DOI:10.1515/if-2017-0014.

- Yıldırım, R. (2011) Eskiçağ Tarih ve Uygarlıkları (Uygarlık Tarihine Giriş), Ankara: Saray Matbaacılık
- Yükçü, S., Atağan, G.(2011) “ Ortadoğu’da Zaman Tünelinde Ticaret” Muhasebe Ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi(1) ss.86-109.

BÖLÜM 8

FENİKELİLER

*İlknur GÜNEL*¹

FENİKE COĞRAFYASI

Fenike anayurdu, Doğu Akdeniz’de günümüzde Lübnan, Suriye ve İsrail’in bulunduğu bölgede yer almaktadır. Bu bölge, tarih boyunca birçok medeniyetin etkileşim halinde olduğu bir yerdir. Fenike kültürü de bu etkileşim sonucunda şekillenmiştir. Fenikeliler, bölgeye tahminen MÖ 3200’lerde Arap Yarımadası’ndan gelmişlerdir. Fenike dili ve kültürü, genellikle Sami halkları ile ilişkilendirilmektedir. İlk yerleşimcilerin kurduğu bağımsız kent-devletlerinden en çok bilinenleri Tyros, Byblos, Sidon, Berytus ve Arados’tur. Bunlar kendi kralları ve yaşlılar meclisi tarafından yönetilmişler, tek bir siyasi yapı altında birleşmemişlerdir (Hdt. XVI. 41. 1; Liv. XXX.7.5; Güler, 2006: 58; Aubet, 1993: 12-15, 18, 120; Heing, 2018: 4, 18; Torelli, 2005: 103; Öztürk, 2016: 304; Reece, 2005: 29; Lacerenza, 2021: 207; Porter, 2016: 384; Rollston, 2019: 267, 269; Baysoy, 2015: 15).

Fenike anayurdu ve halkı için kullanılan Yunan kökenli terimler *poínike* ve *phoinix* kelimeleridir. Homeros’a dayandırılan bu kullanım Fenikelilerin mor kumaş boyası ile ilişkilidir (Hom. *Il.* X. 133; Hom. *Od.* XIV. 500, 21. 118; Aubet, 1993: 5, 7; Heing, 2018: 18; Renzullia ve diğerleri, 2019: 339; Lacerenza, 2021: 207; Ruscillo, 2005: 100). Yerel kaynaklara bakıldığında ise bölge için *Kenan*, halk için *Kenani* adlarının kullanıldığı görülür (Aubet, 1993: 8; Lopez-Ruiz, 2011: 660; Güler, 2006: 58; Kaya, 2021: 173). Kenan olarak adlandırılan bölge, Lübnan, Suriye ve Ürdün’ün bir kısmını, ayrıca Filistin ve İsrail’in bazı bölgelerini içermektedir (CAH, II, 2, 520; Lopez-Ruiz, 2011: 660; Güler, 2006: 58; Aubet, 1993: 5, 7-8, 12; Ercolani & Xella, 2018: 60-62).

İklim özelliklerine bakıldığında Fenike anayurdunda kış ayları bol yağışlı, yaz ayları ise kurak ve sıcak geçmektedir. Bu açıdan tipik Akdeniz iklim şartlarına sahiptir. Kış aylarında sahilde sıcaklık 15, 16 derece civarındayken, yazın 30 derecenin üzerindedir (Sader, 2019: 15; Reece, 2005: 10). Ormanlarla kaplı Fenike anayurdu vahşi koyun, dağ keçisi,

¹ Araş.Gör.Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, igurgen@uludag.edu.tr, ORCID iD: 0000-0002-8815-4818

Bu şekilde, hem Akdeniz deniz ticaretinin gelişmesinde rol oynamışlar hem de bölgeler arası maddi kültürün taşınması ve yayılmasına öncülük etmişlerdir. Alfabe geliştiren ve Batı'ya tanıtan da Fenikelilerdir. Bu bakımdan dünya tarihine ve uygarlığın gelişime büyük katkı sağlamışlardır. Dolayısıyla uygarlık Akdeniz tarihi açısından yalnızca ekonomik değil kültürel yönden de büyük öneme sahiptir. Pek çok uygarlıktan izler taşıyan Fenike kültür ve sanatı birçok uygarlığı da etkisi altına almış, gelişimlerine katkı sağlamıştır.

KAYNAKLAR

Antik Kaynaklar ve Kısaltmalar

- App. (=Appianos, Rhomaika) *Appian's Roman History 1*, with an English translation by H. White, London, 1972. (The Loeb Classical Library).
- ARAB D. D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, 2 cilt, Chicago, 1926-1927.
- Aristot. Mir. Ausc. (=Aristoteles, De Mirabilibus Auscultationibus) *On Marvelous Things Heard*, with an English translation by J. A. Smith ve W. D. Rose, Clarendon Press, Oxford, 1909.
- Betlyon John Wilson Betlyon, *Coinage and Mints of Phoenicia: The Pre-Alexandrine Period* (Harvard Semitic Monographs)
- BMCGr *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum*, London, 1873-.
- Diod. (=Diodoros, Bibliotheke Historike) *Diodorus Siculus Library of History*, Ed. C. H. Oldfather, London, 1953. (The Loeb Classical Library)
- Euseb. Praep. evang. (=Eusebius of Caesarea, Praeparatio Evangelica) *Preparation for the Gospel*, Tr. E. H. Gifford, 1903.
- Hdt. (=Herodotos, Historiae) *Tarih*, Çev. M. Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 9. Basım, İstanbul, 2013.
- HGC 10 O. D. Hoover, *Handbook of Coins of the Southern Levant: Phoenicia, Southern Koile Syria (Including Judaea), and Arabia*, Fifth to First Centuries BC [The Handbook of Greek Coinage Series, Volume 10], Lancaster/London, 2010.
- Hom. Il. (=Homeros, Iliad) *İlyada*, Çev. A. Erhat-A. Kadir, Türkiye İş Bankası K Kültür Yayınları, 6. Basım, İstanbul, 2017.
- Hom. Od. (=Homeros, Odysseia) *Odysseia*, Çev. A. Erhat-A. Kadir, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 5. Basım, İstanbul, 2017.
- Joseph. Ant. Iud. (=Flavius Iosephus, Antiquitates Iudaicae) *The Jewish Antiquities*, with an English translation by H.St. J. Thackeray, V-VIII, Harvard University Press, London, 1950.
- Iust. (=Marcus Iulianus Iustinius, Historia Philippicae et Totius Mundi Origines et Terrae Situs) *Epitome of the Phlippic History of Pompeius Trogus*, with an English translation by J. C. Yardley, with introduction and explanatory notes by R. Develin, Atlanta, GA 1994.
- Liv. (=Titus Livius, Ab Urbe Condita) *Roma Tarihi: Şehrin Kuruluşundan İtibaren*, Çev. S. Şenbark, İstanbul, 1992 vd.
- Luc. Syr. D. (=Lucianus, De dea Syra) *The Syrian Goddess*, with an English translation by H. A. Strong, London, 1913.
- Plin. nat. (=Plinius, Naturalis Historia) *The Natural History*, Books 1-11, Çev. Henry T. Riley (1816-1878) & J. Bostock (1773-1846), 1855; Books 12-37, Çev. H. T. Riley (1816-1878) & J. Bostock (1773-1846), 1855. (The Perseus Project)
- Ptol. geogr. (=Claudios Ptolemaios, Geographika Hyphegegis) *Claudii Ptolemaei Geographia (lib. 1-3)*, Ed. K. Müller, Paris, 1883; *Claudii Ptolemaei Geographia (lib. 4-8)*, Ed. C. F. A. Nobbe I-II, Leipzig, 1845.
- RPC I A. Burnett ve diğerleri, *Roman Provincial Coinage*, Vol. I. From the death of Caesar to the death of Vitellius (44 BC-AD 69), British Museum Press London, 1992.

- Sall. Iug. (=Sallustius, Bellum Iugurthinum) *The Jugurthine War*, with an English translation by J. C. Rolfe, London, New York, 1921. (The Loeb Classical Library).
- Sil. pun. (=Silius Italicus, Punica) *Punica*, with an English translation by J. D. Duff, London, New York, 1934. (The Loeb Classical Library).
- Sol. Coll. Mem. (=Gaius Iulius Solinus, Collectanea Rerum Memorabilium) *C. Iulii Solini Collectanea Rerum Memorabilium*, Ed. T. Mommsen, Berlin, 1958.
- Strab. (=Strabon, Geographika) *The Geography of Strabo*, with an English translation by H. L. Jones I-VIII, London, New York 1917-1932. (The Loeb Classical Library)
- Tac. ann. (=Tacitus, Annales) *The Annals of Tacitus*, with an English translation by A. S. Kline, 2017.
- Theoc. Idyl. (=Theocritus, Idyllia) *The Greek Bucolic Poets*, with an English translation by J. M. Edmonds, Vol. 28, Cambridge, MA. Harvard University Press, 1912. (The Loeb Classical Library)
- Vell. (=Velleius Paterculus, Historia Romana) *Roman History*, with an English translation by F. Shipley, London, 1924. (The Loeb Classical Library)
- Verg. Aen. (=Vergilius, Aeneis) *Aeneas*, Çev. İ. Z. Eyüboğlu, Ankara, 1995.
- Modern Kaynaklar**
- Arfaou, W. ve diğerleri (2021). "Historical Spatio-Syntactical Analysis of the Phoenician-Punic settlement during the first millennium B.C.," *Proceedings of the 13th Space Syntax Symposium*, 1-37.
- Aubert Semmler, M. E. (2002). "Notes on the Economy of the Phoenician Settlements in Southern Spain," *The Phoenicians in Spain: An Archaeological Review of the Eighth-Sixth Centuries B.C.E.*, M. R. Bierling (Ed.), Eisenbrauns, Winona Lake, 79-96.
- Aubert, M. E. (1993). *The Phoenicians and The West: Politics, colonies and trade*, Mary Turton (Çev.), Cambridge: Cambridge University Press.
- Avanzini, A. ve diğerleri (2015). *The Phoenician Exhibition*, Mago Production.
- Baccar, M. & F. Souq (2007). "Archaeological Sites of Sabratha and Leptis Magna", *Reactive Monitoring Report January 18-28*, Centre du patrimoine mondial World Heritage Centre, 3-27.
- Bakels, C. (2002). "Plant remains from Sardinia, Italy, with notes on barley and grape", *Vegetation History and Archaeobotany*, 2002, 11(1/2), 3-8.
- Ballard, R. D. ve diğerleri. (2002). "Iron Age Shipwrecks in Deep Water off Ashkelon, Israel", *American Journal of Archaeology*, 106(2), 151-168.
- Barnett, R. (1982). "Ancient Ivories in the Middle East", *Qedem*, Vol. 14, I-XV, 1-99.
- Barnett, R. D. (1935). "The Nimrud Ivories and the Art of the Phoenicians", *Iraq*, 2(2), 179-210.
- Batmaz, A. (2013). "Urartu Dininde Kurban Kavramı ve Kurban Uygulamaları", *Bellekten*, S. 280, 801-832.
- Bayramov, K. (2019). "Levant Gemiciliği ve Persler", *International Journal of Social Sciences*, Vol. 3, 39-52.
- Baysoy, E. (2015). "Antik Dönem Doğu Akdeniz Jeopolitiği", *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(8), 13-21.
- Bergeron, M. E. (2011). "Death, gender, and sea shells in Carthage", *Pallas, The Gods of Small Things*, No. 86, 169-189.
- Berk, F. M. (2019). "Eski Mezopotamya İnançlarının Yahudilik ve Hristiyanlık Üzerine Etkileri", *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, L. G. Gökçek ve diğerleri (Eds.), Değişim Yayınları, İstanbul, 503-540.
- Bikai, P. M. (1989). "Cyprus and the Phoenicians", *The Biblical Archaeologist*, 52(4), From Ruins to Riches: CAARI on Cyprus, 203-209.
- Bikai, P. M. ve diğerleri (1990). "Rich and Glorious Traders of the Levant", *Archaeology*, 43(2), 22-30.
- Bilgi, C. (2006). *Antik Kartaca Limanı*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Bonnefoy, Y. (2000). *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, Yılmaz, L. (Türkçe Yay. Haz.), C. I. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

- Bresson, A. (2005). "Ecology and Beyond: The Mediterranean Paradigm", *Rethinking the Mediterranean*, W. V. Harris (Ed.), New York: Oxford University Press, 94-114.
- Brown, S. (1992). "Perspectives on Phoenician Art", *The Biblical Archaeologist*, 55(1), 6-24.
- Carayon, N., Morhange C. & Marriner N. (2011). "Sidon's Ancient Harbour: Natural Characteristics and Hazards", *Archaeology & History in the Lebanon* (34-35), 433-459.
- Casson, L. (1995). *Ships and Seamanship in the Ancient World*, Johns Hopkins Üniversitesi Yayını.
- Christian, M. A. (2013). "Phoenician Maritime Religion: Sailors, Goddess Worship, and the Grotta Regina", *Die Welt des Orients*, Bd. 43, H. 2, 179-205.
- Clifford, R. J. (1990). "Phoenician Religion", *BASOR*, 279, 55-64.
- Doğancı, K. (2019). "Eski Roma Dininde Mezopotamya Kökenli Unsurlar", *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, L. G. Gökçek, E. Yıldırım, O. Pekşen (Eds.), İstanbul: Değişim Yayınları, 609-640.
- Efe, R. ve diğerleri (2013). *Dünyada, Türkiye'de, Edremit Körfezi Çevresinde Zeytin ve Zeytinyağı*, Balıkesir: Edremit Belediyesi Kültür Yayınları No: 7.
- Elayi, J. & Elayi, A. G. (2014). *A Monetary and Political History of the Phoenician City of Byblos in the Fifth and Fourth Century B.C.E*, Eisenbrauns, Indiana.
- Elayi, J. (2018). *The History of Phoenicia*, Atlanta, Lockwood Press.
- Ercolani, A. & Xella, P. (eds) (2018). *Encyclopaedic Dictionary of Phoenician Culture I*, Leuven-Paris-Bristol: Peeters Publishing.
- Erten, E. (2007). "Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nden Cam Pendant", *OLBA* XV, 1-12.
- Eski ve Yeni Ahit (Tevrat ve İncil)*, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 1958.
- Eskiyörük, D. (2016). "Antik Çağda Zeytin ve Zeytinyağı: Kilikya Bölgesi Örneği", *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 4/Special issue 1, 228-243.
- Finkelstein, I. ve diğerleri. (2011). "Phoenician "Torpedo" Amphoras and Egypt: Standardization of Volume Based On Linear Dimensions", *Egypt and the Levant*, Vol. 21, 249-259.
- Gilboa, A. (2005). "Sea Peoples and Phoenicians along the Southern Phoenician Coast: A Reconciliation: An Interpretation of Sıkila (SKL) Material Culture", *BASOR*, 337, 47-78.
- Giner, C. A. (2013). "Purple and Aristocracy: Colour, Blood and Luxury as Social Identifiers in Antiquity". Eds. C. A. Giner, J. O. García - M. J. M. García, *Luxury and Dress: Political Power and Appearance in the Roman Empire and Its Provinces*, València, 75-98.
- Girgin, G. (2006). *Fenikelilerde Akdeniz Ticareti*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Giumlia-Mair, A. (2015). "Phoenician Metalwork: Composition and Techniques", *Phoenician Bronzes in Mediterranean*, ed. J. J. Avila, *Real Academia De La Historia Madrid*, 481-515.
- Guzzo, M. G. A. & Lopez, J. A. Z. (2013). "The Epigraphy of the Tophet", Ed. Paola Xella, *Tophet in the Ancient Mediterranean-Studi Epigrafici e Linguistici sul Vicino Oriente Antico* 29-39, Verona, 159-192.
- Güler, T. (2006). *Antik Çağ Doğu Akdeniz Ticareti ve Ticaret Gemileri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Günel, İ. (2023). *Fenike Kolonizasyonunun Akdeniz Dünyasındaki Kültürel ve Ekonomik Etkileri*, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa.
- Güneş, A. (2013). "Kil Tabletlerden Elektronik Tabletlere: İletişim Araçlarının Tarihsel Gelişim Süreci", *E-Journal of New World Sciences Academy*, 277-300.
- Heing, B. (2018). *Phoenician Trade Routes*, New York: Cavendish Square Publishing.
- Hodos, T. (2011). "A Phoenician past and present", *Bulletin of the Royal Institute for Inter-Faith Studies*, S. 13, 23-45.
- Holloway, R. R. (2004). *The Archaeology of Ancient Sicily*, Taylor & Francis e-Library.
- Holst, S., (2011). *Phoenician Secrets*, California: Santorini Books.
- Jigoulov, V. S. (2010). *The Social History of Achaemenid Phoenicia: Being a Phoenician, Negotiating Empires*, London: Equinox.

- Johananoff, M., & Tal, O. (2021). "The Coinages of Phoenicia in the Persian Period in Light of Contemporaneous Neighboring Minting Practices", *Transformations And Crisis in the Mediterranean "Identity" and Interculturality in the Levant And Phoenician West During the 5th-2nd Centuries BCE*, G. Gabarti ve T. Petrazzi (Eds.), Roma: Istituto Di Scienze Del Patrimonio Culturale CNR Edizioni, 105-122.
- Karageorghis, V. (1999). "A Cypriot Silver Bowl Reconsidered I: The Iconography of the Decoration", *Metropolitan Museum Journal*, Vol. 34, 13-20.
- Kassianidou, V. (2013). "The Exploitation of the Landscape: Metal Resources and the Copper Trade during the Age of the Cypriot City-Kingdoms", *BASOR*, 370, 49-82.
- Katz, H. (2021). "The Ship from Uluburun and the Ship from Tyre: An International Trade Network in the Ancient Near East", *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* (1953-), Bd. 124, H. 2, 2008, 128-142.
- Kaya, M. A. (2021). *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Koren, Z. C. (2005). "The First Optimal All-Murex All-Natural Purple Dyeing in the Eastern Mediterranean in a Millennium and a Half", *Dyes in History and Archaeology* 20, 136-149.
- Kuhrt, A. (2013). *Eski Çağ da Yakındoğu (MÖ 3000-300) Cilt II*, Dilek Şendil (Çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Basım.
- Lacerenza, G. (2021). "Fenikeliler ve Akdeniz'in Kolonileşmesi", *Antik Yakındoğu*, U. Eco (Ed.), 3. Baskı, İstanbul: Alfa Tarih, 206-210.
- Levi Della Vida, G. (1940). "A Phoenician Fragment from Rhodes", *Journal of the American Oriental Society*, 60(2), 260-264.
- Lopez, J. A. Z. (2015). "Bronze and Metallurgy in Phoenician Sources", *Phoenician Bronzes in the Mediterranean*, J. Jiménez Ávila (Ed.), Madrid: Real Academia de la Historia, 29-45.
- Lopez-Ruiz C. (2011). "Phoenicians", *The Homer Encyclopedia*, Volume I, Margalit Finkelberg (Ed.), Blackwell Publishing, 659-661.
- Markoe, G. & McGovern, P. E. (1990). "A Nation of Artisans", *Archaeology*, Vol. 43, No. 2, 31-35.
- Markoe, G. E. (2000). *Phoenicians*, London: British Museum Press.
- Mazar, E., *The Northern Cemetery of Akhziv (Tenth-Sixth Centuries BCE): The Tophet Site*, 2 vols. CAM 19-20, Barcelona, 2009-2010.
- McCarty, M. M. (2011). "Representations and the 'Meaning' of Ritual Change: The Case of Hadrumetum", *Ritual Dynamics in the Ancient Mediterranean: Agency, Emotion, Gender, Representation*, Franz Steiner Verlag, 197-228.
- Mellado, E. P. (2006). "Trade of Metals between Egypt and Other Countries from the Old until the New Kingdom", *Chronique d'Égypte*, 81, 7-16.
- Moscatti, S. (2004). *Fenikeliler*, Ankara: Dost Kitabevi.
- Negbi, O. (1992). "Early Phoenician Presence in the Mediterranean Islands: A Reappraisal", *American Journal of Archaeology*, 96(4), 599-615.
- Nicolau Kormikiari M. C. (2019). "Who Were the Phoenicians? Or the Identity Crisis in the 21st Century Academy", *Fenicios*, 5(2), 35-56.
- Nigro, L. (2020). "Byblos, an ancient capital of the Levant", *La Revue Phénicienne*. Phoenician Heritage Institute, 61-74.
- Nitschke, J. L. (2013). "What is Phoenician about Phoenician Material Culture?", *Topoi Supp.* 13, *La Phénicie hell énistique Actes du colloque international de Toulouse*, J. Aliquot & C. Bonnet (Eds.), 207-238.
- Noureddine, İ. (2010). "New Light on the Phoenician Harbor at Tyre", *Near Eastern Archaeology*, 73(2/3), 176-181.
- Nowaszczuk, J. (2020). "A few remarks on the ancient history of the city of Hadrumetum", *International Journal of Humanities and Social Science Invention (IJHSSI)*, 9(7), 66-77.
- O'Bryhim, S. (2001). "An Oracular Scene from the Pozo Moro Funerary Monument", *NEA*, 64(1/2), 67-70.

- Onat, F. C. (2013). *Çividen Mürekkebe: Hep Daha Fazlasını İstediler*, İstanbul: Cinius Yayınları.
- Orendi, A. & Deckers, K. (2018). "Agricultural resources on the coastal plain of Sidon during the Late Iron Age: archaeobotanical investigations at Phoenician Tell el-Burak, Lebanon", *Vegetation History and Archaeobotany* 27, 717-736.
- Orsingher, A. (2016). "The Ceramic Repertoire of Motya: Origins and Development between the 8th and 6th Centuries BC", *Karthago Dialoge*, F. Schön- H. Töpfe (Eds.), Tübingen, 283-314.
- Osborne, R. (2003). "Doğal Boyalardan ve Pigmentlerden Elde Edilen Renklere İlişkin Latince Terimler", *Standart Dergisi*, F. N. Ölmez (Çev.), 42(503), 46-51.
- Öztürk, N. (2012). *Erzurum Müzesi Cam Eserleri*.
- Öztürk, Z. A. (2016). "Antik Çağın Işığında Helenistik Sanatın Sosyolojik İncelemesi", *Ulakbilge*, 4(8), 299-324.
- Pappa, E. (2020). "Greek magic on the Atlantic? Homeric potions and mystic cults beyond the Pillars of Herakles. New comparanda and new interpretations", *Romanitas-Revista de Estudos Grecolatinos*, S. 15, 32-74.
- Peckham, J. B. (1972). "The Nora Inscription", *Orientalia*, 41, 457-468.
- Piga, G. ve diğerleri (2020). "Woman and child: The singular testimony of a Punic tomb in the necropolis of Monte Sirai (Carbonia-Sardinia, Italy)", *Journal of Archaeological Science: Reports*, 29, 1-11.
- Pilkington, N. (2012). "A Note on Nora and the Nora Stone", *BASOR*, 365, 45-51.
- Porter, B. W. (2016). "Assembling the Iron Age Levant: The Archaeology of Communities, Politics, and Imperial Peripheries", *Journal of Archaeological Research*, 24(4), 373-420.
- Raban, A. & Kahanov Y. (2003). "Clay models of Phoenician vessels in the Hecht Museum at the University of Haifa, Israel", *The International Journal of Nautical Archaeology*, 32(1), 61-72.
- Raban-Gerstel, N. ve diğerleri (2008). "Early Iron Age Dor (Israel): A Faunal Perspective", *BASOR*, 349, 25-59.
- Reece, K. (2005). *The Phoenicians: Mysterious Sea People (Ancient Civilizations)*, Rourke Pub Group Publishing.
- Reese, D. S. (2010). "Shells from Sarepta (Lebanon) and East Mediterranean Purple-dye Production", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 10. 1, 113-141.
- Renzullia, A. ve diğerleri (2019). "Pantelleria Island as a centre of production for the Archaic Phoenician trade in basaltic millstones: New evidence recovered and sampled from a shipwreck off Gozo (Malta) and a terrestrial site at Cádiz (Spain)", *Journal of Archaeological Science: Reports* 24, 338-349.
- Rollston, C. A. (2019). "Phoenicia and Phoenicians", *The World around the Old Testament*, B. T. Arnold & B. A. Strawn (Eds.), Baker Publishing, 267-308.
- Ruscillo, D. (2005). "Reconstructing Murex Royal Purple and Biblical Blue in the Aegean", Eds. D. E. Bar -Y. Mayer, *Archaeomalacology Molluscs in Former Environments of Human Behaviour*, Proceedings of the 9th Conference of the International Council of Archaeozoology Oxford, 99-106.
- Sader, H. (2019). *The History and Archaeology of Phoenicia*, Atlanta: SBL Press.
- Sapir-Hen, L. ve diğerleri (2014). "Food, Economy, and Culture at Tel Dor, Israel: A Diachronic Study of Faunal Remains from 15 Centuries of Occupation", *BASOR*, 371, 83-101.
- Schmitz, P. C. (2002). "Reconsidering a Phoenician Inscribed Amulet from the Vicinity of Tyre", *Journal of the American Oriental Society*, 122(4), 817-823.
- Schmitz, P. J. (2013). "Phoenician-Punic Religion", *The Cambridge History of Religions in the Ancient World*, M. R. Salzman & M. A. Sweeney, Cambridge University Press (online), 205-233.
- Sherratt, S. (2019). "Phoenicians in the Aegean and Aegean Silver, 11th-9th Centuries BC", *Les Phéniciens, Les Puniques Et Les Autres-Échanges et identités en Méditerranée ancienne*, Orient & Méditerranée 31, L. Bonadies ve diğerleri (Eds.), 129-158.
- Sherratt, S.-A. (1993). "The Growth of the Mediterranean Economy in the Early First Millennium BC", *World Archaeology*, 24(3), 361-378.

- Stieglitz, R. R. (1984). "Long-Distance Seafaring in the Ancient Near East", *The Biblical Archaeologist*, 47 (3), 134-142.
- Torelli, M. (2005). "Deniz Yolları İçin Savaş: İÖ 1000-300", *Tarih Boyunca Akdeniz Uygarlıkları*, Yay. Haz. D. Abulafia, N. Elhüseyni (Çev.), İstanbul: Oğlak Yayıncılık ve Reklamcılık, 99-126.
- Trendall, A. D. (1963-1964). "Archaeology in South Italy and Sicily, 1961-63", *Archaeological Reports*, No. 10, 33-50.
- Treumann-Watkins B. (1992). "Phoenicians in Spain", *The Biblical Archaeologist*, 55(1), 28-35.
- Tubb, J. N. (2003). "Phoenician Dance", *NEA*, 66(3), 122-125.
- Turri, L. (2021). "Metalürji Sanatı", *Antik Yakındoğu*, Ed. U. Eco, 3. Baskı, İstanbul: Alfa Tarih, 360-368.
- Üçler, R. K. (2022). "Erken Demir Çağı'ndan İtibaren (MÖ IX-VI. yüzyılda) Akdeniz'deki Fenike Kolonileşme Hareketleri", *Cedrus X*, 47-67.
- Vella, N. (2010). "'Phoenician' Metal Bowls: Boundary Objects in the Archaic Period", *Bolletino di Archeologia*, 22-37.
- Vonhoff, C. (2015). "Phoenician Bronzes in Cyprus", *Phoenician Bronzes in Mediterranean*, ed. J. Jiménez Ávila, Madrid: Real Academia de la Historia, 269-294.
- Waiman-Barak, P. ve diğerleri. (2017). "Iron Age Phoenician Pottery at Tel Achziv: Two Commercial Snapshots Based on Optical Mineralogy", *Rivista Di Studi Fenici XLV*, Roma, 87-108.
- Warne, R. L. (2000). *Costume*, New York: Dorling Kindersley.
- Zernecke, A. E. (2013). "The Lady of the Titles: the Lady of Byblos and the Search for Her "True Name"", *Die Welt des Orients*, 43 (2), 226-242.

BÖLÜM 9

PERS HAKİMİYETİNİN ANADOLU'DA YAYILIMI

Meltem TEMİZKAN¹

GİRİŞ

İran platosu, kuzey bölgesinde Hazar Denizi, güneyinde Umman Denizi, güneybatısında ise Basra Körfezi ile çevrelenmiştir. Dicle Nehri'nin doğu kıyısındaki dağlardan Afganistan'a kadar uzanan bölge olarak da bilinen bu platonun günümüzdeki yerleşim alanlarını kuzeydoğu, kuzeybatı ve güneybatı kesimleri oluşturmaktadır.²

İran'da Hint-Avrupa diline mensup³ ve siyasi bağlamda güç elde edip egemenlik sağlamayı başaran Medler (MÖ 700-550) hakkında bilinen ilk bilgilere MÖ 9. yüzyılın ortalarında rastlanılmıştır. Asur Kralı III. Salmanassar'ın (MÖ 859-824) MÖ 835 yılında yaptığı sefer sonucunda Orta Toros Dağları'na ve Med Ülkesi'ne dayandığını aktarması, Medlerin İran'da hakimiyet kurmaya başladıklarını gösteren en önemli kayıtlardan birini oluşturması bakımından oldukça önemlidir.⁴ Asur ve Med krallıkları arasında ciddi çekişmelerin yaşandığı bu dönemde, Asur Kralı III. Adad-Nirari (MÖ 810-782) Medlere karşı sekiz sefer düzenlemiştir. Asurluların Medlere karşı siyasi üstünlük sağlama çabaları III. Tiglat-pileser (MÖ 745-727) ve II. Sargon (MÖ 722-705) döneminde de devam etmiştir.⁵ Medlerin İran coğrafyasındaki egemenlik mücadelesinin Asurlara karşı olduğunu Antik dönem yazarlarından Herodotos (MÖ 480-420) şu cümlelerle ifade etmiştir:⁶

¹ Dr.Öğr.Üyesi, Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, mltn92.tnzkn@gmail.com, mtemizkan@sinop.edu.tr, ORCID iD: 0000-0001-8980-0642

² Memiş, 2018: 5. İran platosu hakkında detaylar için bkz. Garthwaite, 2011: 1-3.

³ Sevin, 1982: 310; Root, 2002: 2; Bahar, 2019: 298. Medlerin ve Perslerin atası olarak kabul edilen Proto-İranlıların Hint-Avrupa diline mensup ve MÖ II. binyıldan itibaren İran platosunun batısında egemen konumda oldukları sanılmaktadır. Yıldırım, 2020: 323.

⁴ Sevin, 1982: 310; Radner, 2003: 38-39; Wiesehöfer, 2003: 19; Olmstead, 1948: 22-23; Memiş, 2018: 12; Tekin, 2019: 97.

⁵ Memiş, 2018: 13. Asur kaynaklarındaki detaylar için bkz. Radner, 2003.

⁶ Herodotos, *Historiai*, I. 96.

der, Pers krallarının uygulamış olduğu satraplık sistemini benimsemeye çalışmış olsa da ölümünün ardından (MÖ 323) Anadolu’da generalleri tarafından Hellenistik krallıklar kurulmaya başlanmıştır.⁶²

SONUÇ

Eski İnan tarihinde Medler ile başlayan Anadolu’ya yayılım, Anadolu’nun batısında egemen konumda olan Lidya Krallığı’yla savaşmayı gerektirmiştir. Medler ve Lidyalılar arasında süregelen savaşların ardından Kızılırmak (Halys) Nehri sınır olarak belirlenmiş ancak Medler, İnan’daki siyasi otoriteyi Perslere karşı kaybetmiştir. Bu durumda Anadolu’da Pers egemenliği başlamış ve Medlerin ardından Persler Lidya Krallığı’yla karşı karşıya kalmıştır. Lidya Krallığı’nın başkenti Sardeis (Sard/Manisa) kentinin Persler tarafından işgal edilmesiyle birlikte Anadolu’daki Pers egemenliği desteklenmiştir.

Persler Anadolu’da satraplık sisteminin benimsenmesiyle idari kontrolü ellerinde tutmaya çalışmışlardır. Bu sistem Perslerin Anadolu’da egemen güç olarak kalmasında rol oynamıştır. Özellikle Pers Kralı II. Kyros/Büyük Kyros ile başlayan ancak genel itibarıyla I. Dareios’un döneminde geliştirilen bu satraplık idari teşkilatıyla Anadolu’da Pers siyasi kontrolü pekiştirilmiştir. Anadolu’da kurulan Sardeis (Sparda) ve Daskyleion satraplıkları bu kontrolün sağlanmasında önemli derecede pay sahibi olmuştur. Satraplıkların birer yönetim aracı olarak işlevi, Pers İmparatorluğu’nun idari olarak gelişmesine imkan tanımıştır. Kurulan satraplıkların başına atanan satrapların/valilerin Pers İmparatorluğu’na karşı sorumlulukları bulunmuştur. Bu sorumluluklardan en önemlisini, ekonomik olarak Pers İmparatorluğu’nun güçlenmesine zemin hazırlayan vergiler oluşturmuştur. Yaklaşık 200 yıl Perslerin egemenlik alanında bulunan ve satraplık sistemiyle yönetilen Anadolu, Makedonya Kralı Büyük İskender’in Anadolu’yu ele geçirmesiyle son bulmuştur. Büyük İskender’in ardından Anadolu’da biçimlenen idari yapıda satraplık sistemi yerini Hellenistik krallıklara bırakmıştır.

KAYNAKLAR

Antik Kaynaklar

Herodotos, *Historiai* Kullanılan Metin ve Çeviri: Herodotos, *Tarih*, Çev. M. Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, XVII. Basım, İstanbul, 2020.

Ksenophon, *Cyropaidia* Kullanılan Metin ve Çeviri: Ksenophon, *Cyropaedia*, with an English Translation by W. Miller, London 1947 (The Leob Classical Library).

Strabon, *Geographika* Kullanılan Metin ve Çeviri: Strabon, *Geographika*, *Antik Anadolu Coğrafyası* XII-XIII-XIV, Çev. Prof. Dr. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Sekizinci Baskı, İstanbul, 2015.

Thukydides Kullanılan Metin ve Çeviri: Thukydides, *History of the Peloponnesian War*, Vol. 1, with an English Translation by Forster Smith, London 1956 (Loeb Classical Library).

⁶² Duran, 2015: 83.

Modern Kaynaklar

- Bahar, H. (2019). *Eskiçağ Uygarlıkları*, Kömen Yayınları, 8. Baskı, Konya.
- Briant, P. (2002). *From Cyrus to Alexander A History of the Persian Empire*, Translated by Peter T. Daniels, Winona Lake, Indiana, by Eisenbrauns.
- Brosius, M. (2006). *The Persians*, by Routledge, London and New York.
- Demir, M. (2020). *Lidyalılar Mythos'tan Logos'a*, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Duran, M. (2015). Satraplık Sisteminin Pers Yönetim Teşkilatındaki Yeri, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 34, ss. 61-86.
- Garthwaite, G. R. (2011). *İran Tarihi-Pers İmparatorluğu'ndan günümüze*, Çev. Fethi Aytuna, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.
- Karatekir, E. (2018). "Persler Anadolu'da: Büyük Kyros'un Lydia Seferi ve Sonuçları", *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD)*, S. 1, ss. 1-27.
- Kuhrt, A. (1988). "The Achaemenid Empire: A Babylonian Perspective", *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, New Series, No. 34 (214), ss. 60-76.
- Kuhrt, A. (2019). *Eski Çağ'da Yakındoğu*, II. Cilt, Çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Mansel, A. M. (2020). *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 11. Baskı, Ankara.
- Memiş, E. (2009a). *Eskiçağ Tarihinde Doğu-Batı Mücadelesi*, Çizgi Kitabevi Yayını, 4. Baskı, Konya.
- Memiş, E. (2009b). *Eskiçağ'da Türkler*, Çizgi Kitabevi Yayını, 3. Baskı, Konya.
- Memiş, E. (2012). *İskitlerin Tarihi*, Altınpost Yayınları, 3. Baskı, Ankara.
- Memiş, E. (2018). *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*, Ekin Yayınevi, 1. Baskı, Bursa.
- Memiş, E. (2019). *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Yayınevi, Gözden Geçirilmiş 5. Baskı, Bursa.
- Olmstead, A. T. (1948). *History of The Persian Empire*, The University of Chicago Press, Chicago & London.
- Öncü, F. (2023). *Persler Dönemi'nde Anadolu'da Ekonomi (MÖ 6. ve 5. Yüzyıllar)*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2023.
- Radner, K. (2003). "An Assyrian view of the Medes", *Continuity of Empire (?) Assyria, Media, Persia*, Eds. G. B. Lanfranchi, M. Roaf, R. Rollinger, S.a.r.g.o.n. Editrice e Libreria, Padova, ss. 37-64. (History of the Ancient Near East / Monographs-V).
- Robinson, A. C. (1913). "The Career of Cyrus and the Fall of Babylon in the Light of the Cuneiform Inscriptions", *History*, 2/4, ss. 207-213.
- Root, M. C. (2002). "Medes and Persians: The State of Things", *Ars Orientalis*, Vol. 32, ss. 1-16.
- Sevin, V. (1982). Anadolu'da Pers Egemenliği, *Anadolu Uygarlıkları-1, Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, ss. 310-322.
- Sevin, V. (2003). *Başlangıçtan Persler'e Kadar Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, Üçüncü Basım, İstanbul.
- Sarıkaya, S. (2016). "Anadolu'da Pers Satraplık Sistemi", *Cedrus*, IV, ss. 75-90.
- Sarıkaya, S. (2018). *Anadolu'da Persler Daskyleion Satraplığı*, Ed. Murat Arslan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Tekin, O. (2019). *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, 13. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yıldırım, E. (2020). Mezopotamya'da Pers Hakimiyeti, *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi*, Eds. L. Gürkan Gökçek, Erçüment Yıldırım, Okay Pekşen, Değişim Yayınları, İstanbul, ss. 321-342.
- Yıldırım, E. (2021). Anadolu'da Pers Egemenliği, *AOF- Eskiçağ Anadolu Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi, Erzurum, ss. 1-23.
- Waters, M. (2004). "Cyrus and the Achaemenids", *Iran*, Vol. 42, ss. 91-102.
- Wiesehöfer, J. (2003). *Antik Pers Tarihi*, Çev. Mehmet Ali İnci, Telos Yayıncılık, İstanbul 2003.

BÖLÜM 10

MEZOPOTAMYA'NIN KADİM HALKI: SUMERLİLER

Murat TEKİN¹

GİRİŞ

Uygarlığın beşiği olarak adlandırılan Mezopotamya coğrafyası, insanlık tarihi açısından çok önemli gelişmelere ev sahipliği yapmıştır. Bununla birlikte aslında bu coğrafyanın Aşağı ya da Güney Mezopotamya olarak bilinen kesimi medeniyetin doğuşuna tanıklık etmiştir. Burası güney bataklıklarındaki sazlıklar ve yaban hayatının dışında sınırlı doğal kaynaklara, az yağışa, kavurucu yaz sıcaklığına ve zorlu koşullara sahip bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu koşullara rağmen, söz konusu coğrafya teknolojiden toplumsal örgütlenmeye kadar hayatın hemen her alanında büyük başarılarla sahne olmuştur. Bunların şüphesiz en önemlisi, tamamen geliştirildiğinde basit ticari işlemleri, tarihsel verileri ve soyut düşüncüyü temsil edebilecek kadar esnek olan ve kil tabletlere basılan küçük çivi şeklindeki bir yazı sisteminin icadıydı (Crawford, 2013: 1).

Dicle ve Fırat nehirlerinin hayat verdiği Mezopotamya, çok önemli bir medeniyet havzasıdır. Söz konusu nehirler Mezopotamya topraklarını nasıl beslemişse, bu medeniyet havzasını da bu toprakların en eski sakinleri oluşturmuş ve beslemiştir. Bu sakinler, Güney Mezopotamya'nın ilk yerel kültürünü, yani Ubeyd kültürünü M.Ö. 5500'lü yıllardan itibaren oluşturmaya başlayan ve Landsberger tarafından Proto-Fıratlılar olarak adlandırılan (Landsberger, 1944: 421) en eski yerleşikler ile oluşturulan bu yerel kültür üzerine M.Ö. IV. binyıldan itibaren Mezopotamya coğrafyasının kadim medeniyetini inşa edecek olan başta Sumerliler olmak üzere Samiler'dir (Uhlig, 2006: 55). Dolayısıyla Mezopotamya Medeniyeti'nin kalbi ilk kez Güney Mezopotamya'da atmaya başlamıştır. Bununla birlikte ilk kalıcı yerleşimler aslında Kuzey Mezopotamya'da ortaya çıkmıştır. Bunlar kronolojik olarak ortaya çıkışlarına göre sırasıyla Hassuna, Samarra ve Halaf yerleşmeleridir.

¹ Dr.Öğr.Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, murat.tekin@gop.edu.tr; ORCID iD: 0000-0003-3497-2791.

KAYNAKLAR

- Albayrak, İ, Erol H. (2018). Sumerliler ve Dilleri Hakkında Bazı Notlar. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Prof. Dr. Hüseyin Sever Armağan Özel Sayısı, 17 (5), 153-163.
- Baines, J, Yoffee N. (1998). Order, Legitimacy, and Wealth in Ancient Egypt and Mesopotamia. Gary M. Feinman, Joyce Marcus (Ed.), in *Archaic States* (s.199-260). Santa Fe, New Mexico: School of American Research Press.
- Bertman, S. (2003). *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*. New York: Facts on File.
- Bilgiç, E. (1982). Atatürk Fakültemiz Kürsümüz, Sumerlilerin Tarih Kültür ve Medeniyetleri. *Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, No: 323, 75-121.
- Bottéro, J. (2005). *Eski Yakındoğu; Sümerden Kutsal Kitaba*. (Mehmet Emin ÖZCAN, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi
- Bottéro, J. (2009). *Kültürümüzün Şafağı Babil*. (Ali BERKTAY, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
- Brosius, M. (2009). The Near East. A. Erksine (Ed.), in *A Companion to Ancient History* (s.177-188). Chichester, UK: Wiley-Blackwell.
- Claessen, H. J. M, Skalnik, P. (1993). *Erken Devlet*. (Alaeddin ŞENEL, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları
- Crawford, H. (2010). *Sümer ve Sümerler*. (Nihal UZAN, Çev.). Ankara: Arkadaş Yayınevi
- Crawford, H. (2013). Introduction. H. Crawford (Ed.), in *The Sumerian World* (s. 1-9). London and New York: Routledge.
- Çeçen S, Gökçek L. G. (2005). Sumerce'de Kültür Tarihimize Dair İzler. *Akademi Günlüğü, Toplum-sal Araştırmalar Dergisi*, 1(1), 1-7.
- Çeçen, S. (2008). Eski Çağda Türkler. *Eski Ön Asya Uygarlıklarından Günümüze Anadolu'da Türk Varlığı* (s. 101-108). Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları
- Çevik, Ö. (2005). *Arkeolojik Kanıtlar Işığında Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci: Kuramsal Bir Değerlendirme*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları
- Diakonoff, I. M. (1969). The Rise of the Despotism State in Ancient Mesopotamia. in *Ancient Mesopotamia Socio-Economic History: A Collection of Studies* (s.180-185). Moscow: Nauka.
- Diakov, V, Kovalev, S. (2010). *İlkçağ Tarihi*. (Özdemir İNCE, Çev.), C. I, İstanbul: Yordam Yayınları
- Dolukhanov, P. (1998). *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı*. (Suavi AYDIN, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi
- Dunstan, W. E. (1998). *The Ancient Near East*. Fort Worth: Harcourt Brace College Publishers.
- Durmuş, İ. (2018). Sumerlilerin Kökeni ve Kültürü. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Prof. Dr. Hüseyin Sever Armağan Özel Sayısı, 17 (5), 177-200.
- Emberling, G. (1997). Ethnicity in Complex Societies: Archaeological Perspectives. *Journal of Archaeological Research*, 5 (4), 295-344.
- Frankfort, H. (1978) *Kingship and the Gods: A Study of Ancient Near Eastern Religion as the Integration of Society & Nature*. Chicago: University of Chicago Press.
- Frankfort, H. (1989). *Uygarlığın Yakın Doğu'da Doğuşu: Mezopotamya ve Mısır*. (Alaeddin ŞENEL, Çev.). Ankara: Verso-İmge
- Garfinkle, S. J. (2013). Ancient Near Eastern City-States. Peter F. Bang, Scheidel Walter (Ed.), in *The Oxford Handbook of the State in the Ancient Near East and Mediterranean* (s. 94-119). New York: Oxford University Press.
- Hallo, W. W, Simpson, W. K. (1998). *The Ancient Near East: A History*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Harmanşah, Ö. (2005). *Spatial Narratives, Commemorative Practices and the Building Project: New Urban Foundations in Upper Syro-Mesopotamia During the Early Iron Age*. Doctor's Thesis of Philosophy, The University of Pennsylvania.

- Huot, J. L., Thalmann, J. P., Valbelle, D. (2000). *Kentlerin Doğuşu*. (Ali Bektaş GİRGIN, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi
- Kamenka, E. (1989). *Bureaucracy*. Oxford: Blackwell.
- Knapp, A. B. (1988). *The History and Culture of Ancient Western Asia and Egypt*. Chicago: Dorsey Press.
- Koroğlu, K. (2012). *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar*. İstanbul: İletişim Yayınları
- Kramer, S.N. (2002). *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*. (Özcan BUZE, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi
- Kuhr, A. (2009). *Esikiçğda Yakınoğu*. (Dilek ŞENDİL, Çev.), C. I, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
- Kuiper, K. (2011). *Mesopotamia: The World's Earliest Civilization*. Chicago: Britannica Educational Publishing.
- Landsberger, B. (1944). Mezopotamya'da Medeniyetin Doğuşu. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 3 (2), 419-437.
- Larsen, M. T. (1979). The Tradition of Empire in Mesopotamia. Mogens Trolle Larsen (Ed.), in *Power and Propaganda: A Symposium on Ancient Empires* (s. 75-103). Copenhagen: Akademisk Forlag.
- Leick, G. (2007). *The Babylonian World*. New York: Routledge.
- Limet, H. (2005). Ethnicity. Daniel C. Snell (Ed.), in *A Companion to the Ancient Near East* (s. 370-383), Malden, MA: Blackwell Publishing.
- Liverani, M. (2005). Historical Overview. Daniel C. Snell (Ed.), in *A Companion to the Ancient Near East* (s. 3-19), Malden, MA: Blackwell Publishing.
- Maisels, C. K. (1999). *Early Civilizations of the Old World: The Formative Histories of Egypt, the Levant, Mesopotamia, India, and China*. London: Routledge.
- Michalowski, P. (1987). Charisma and Control: On Continuity and Change in Early Mesopotamian Bureaucratic Systems. McGuire Gibson, Robert D. Biggs (Ed.), in *The Organization of Power: Aspects of Bureaucracy in the Ancient Near East* (s. 45-58), Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago.
- Nemet-Nejat, K. R. (1998). *Daily Life in Ancient Mesopotamia*. Greenwood Press.
- Nissen, H. J. (2004). *Ana Hatlarıyla Mezopotamya: Yakınoğu Arkeolojisi'nin İlk Dönemleri (İ.Ö. 9000-2000)*. (Z. Zühre İLKGELLEN, Çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları
- Nissen, H. J., Heine, P. (2009). *From Mesopotamia to Iraq: A Concise History*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Oates, J. (2004). *Babil*. (Fatma ÇİZMELİ, Çev.). Ankara: Arkadaş Yayınevi
- Postgate, J. N. (2006). Social Institutions; Royal Ideology and State Administration in Sumer and Akkad. Jack M. Sasson (Ed.), in *Civilizations of the Ancient Near East* (s. 395-411), (I), Peabody, Mass: Hendrickson.
- Redman, C. L. (1978). *The Rise of Civilization: From Early Farmers to Urban Society in the Ancient Near East*. San Francisco: W.H. Freeman.
- Roux, G. (1992). *Ancient Iraq*. London: Penguin Books.
- Sevin, V. (1999). *Yeni Asur Sanatı ve Mimarlık*. Ankara: TTK
- Smith, A. T. (2003). *The Political Landscape Constellations of Authority in Early Complex Polities*. Berkeley: University of California Press.
- Steinkeller, P. (1993). Early Political Development in Mesopotamia and the Origins of the Sargonic Empire. M. Liverani (Ed.), in *Akkad: The First World Empire. Structure, Ideology, Traditions* (s. 107-129), History of the Ancient Near East/Studies 5, Padua: Sargon srl.
- Stremlin, B. (2006). *Constructing a Multiparadigm World History: Civilizations, Ecumenes and World-Systems in the Ancient Near East*, Doctor's Thesis of Philosophy, The State University of New York.

- Tamburrino, A. (2010). Water Technology in Ancient Mesopotamia. Larry W. Mays (Ed.), in *Ancient Water Technologies* (s. 29-51), Dordrecht Springer.
- Uhlig, H. (2006). *Sümerler: Tarihin Başlangıcında Bir Halk*. (Nilgün ERSOY, Çev.). İstanbul: Telos Yayıncılık
- Van de Mieroop, M. (2006). *Antik Yakındoğu'nun Tarihi: İÖ 3000-323*. (Sinem GÜL, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları
- Westenholz, A. (1979). The Old Akkadian Empire in Contemporary Opinion. Mogens Trolle Larsen (Ed.), in *Power and Propaganda: A Symposium on Ancient Empires* (s. 107-124), Copanhen: Akademisk Forlag.
- Westenholz, A. (2002). The Sumerian City-State. Mogens Herman Hansen (Ed.), in *A Comparative Study of Six City-State Cultures an Investigation* (s. 23-42), Copenhagen: Kongelige Danske Videnskabernes Selskab.
- Yalvaç, K. (1982). Sumerliler ve Sumerce. *Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, No: 323, 563-577.
- Yoffee, N. (2005). *Myths of the Archaic State: Evolution of the Earliest Cities, States and Civilizations*. Cambridge University Press.

BÖLÜM 11

TARİHİN BİLİNER İLK İMPARATORLUĞU: AKADLAR

*Hacı ÖREN*¹
*Aysel ATEŞ*²

GİRİŞ

Akad İmparatorluğu MÖ 3. binyıl sonunda Mezopotamya'da hüküm süren Sami asıllı krallıklardan ilkidir. Krallığa ismini veren Akad/Agade adı MÖ 2350 yıllarına doğru hem Sami kökenli toplumları belirtmek hem de modern Bağdat şehri ve çevresini (Samarra Kültür Sahasını) içine alan bölgeyi tanımlamak için kullanılmaktadır (Koroğlu, 2011, s. 76). Mezopotamya'ya dışarıdan gelen Akadlar, Cemdet Nasr Dönemi'nin (MÖ 2850) sonlarına doğru Sami asıllı kavimler göçünden ilkinin gerçekleştirmişlerdir. Ancak Mezopotamya siyasi ve kültürel hayatında köklü değişiklikleri meydana getiren Sami kavimlerin anayurtları bilinmemekle birlikte günümüze kadar birbirinden farklı iddialar öne sürülmektedir. Buna göre, E. Hall, Samiler'in anayurdunun Suriye'de, P. Lagrange ise Mezopotamya'da aranması gerektiğini iddia etmektedir. Hatta Samilerin kökeninin Orta Asya'da aranması gerektiği de ortaya atılan görüşlerden bir diğeridir. Bunların yanı sıra H. Winckler'de Sami asıllı toplumların anayurtlarının Arabistan olduğu yönünde görüşler ifade etmektedir (Memiş, 2012, s. 51-52). Çoğu araştırmacı coğrafi yakınlık ve göçün düzenli bir şekilde devam etmesine dayanarak onların Arabistan'dan geldikleri yönündeki fikirlerini ifade etseler de bu görüş henüz somut olarak kanıtlanmamıştır (Çeçen, 2020, s. 35). Nitekim Samilerin Mezopotamya'ya bilinen ilk göçü Arabistan Yarımadası üzerinden kuzeydoğu yönünde gerçekleşmiş ve bölgeye şehir kültürünü yerleştiren Sumerliler üzerine olmuştur (Memiş, 2012, s. 52). Öte yandan Sami grupların Mezopotamya'ya geliş buradaki uygarlığın seyrinde bir kesintiye yol açmamış; tersine Akadlar, egemen bir güç haline gelinceye kadar Sümer kent kültürünü özümsemiş ve kendi kültürleriyle harmanlayıp bu kültürü sonraki toplumlara aktarmışlardır. Bu noktada kültürel süreklilik bağla-

¹ Dr., Bağımsız Araştırmacı, hacioren20@gmail.com, ORCID iD: 0000-0003-1679-5576

² Dr., Bağımsız Araştırmacı, aysell_ates_09@hotmail.com, ORCID iD: 0000-0001-6301-8345

KAYNAKLAR

- Benzel, K. Sarah, B. G., Yelena, R., Edith, W. W. (2010). *Art of the Ancient Near East a Resource for Educators*, New York, The Metropolitan Museum of Art.
- Chadwick, R. (2005). *First Civilizations: Ancient Mesopotamia and Ancient Egypt*, London, Equinox Publishing.
- Çeçen, S. (2020). Akad İmparatorluğu. *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi*, (L. G. Gökçek, E. Yıldırım, O. Pekşen, Ed.), içinde (s. 33-50), İstanbul, Değişim Yayınları.
- Foster, B. R. (2016). *The Age of Agade Inventing Empire in Ancient Mesopotamia*, London and New York, Routledge.
- Gadd, C. J. (1971). The Dynasty of Agade and the Gutian Invasion. *The Cambridge Ancient History*, 1(2), içinde (s. 417-463), New York, Cambridge University Press.
- Günbattı, C. (1997). Kültepe'den Akadlı Sargon'a ait bir Tablet. *Ar. An.*, 3(1), 131-155.
- Hrouda, B. (2016). *Mezopotamya*, (Z. A. Yılmaz, Çev.), İstanbul, Alfa Basım Yayım.
- İplikçioğlu, B. (2013). *Eski Çağ Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul, Bilim Teknik Yayınevi.
- Kaya Hasdemir, H. (2021). Akadlı Sargon'un Mezopotamya Hakimiyetinde Enheduanna'nın Rolü. *Oannes-Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 425-438.
- Kınal, F. (1983). *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara, DTCF Basımevi.
- Köroğlu, K. (2011). *Eski Mezopotamya Tarihi*, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Kramer, S. N. (2002). *Sümerler, Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, İstanbul, Kabalcı Yayınevi.
- Kuhurt, A. (2009). *Eskiçağ'da Yakındoğu 1. Cilt*, (D. Şendil, Çev.), İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları.
- Memiş, E. (2012). *Eskiçağ'da Mezopotamya En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar*, Bursa, Ekin Kitabevi.
- (2009). *Eskiçağ'da Türkler*, Konya, Çizgi Kitabevi.
- Nissen, H. J. (2015). *Ana Hatlarıyla Mezopotamya*, (Z. Z. İlkgelen, Çev.), İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ören, H., Ateş, A. (2023). Eski Mezopotamya-Anadolu Toplumlarında Sedir Ağacının Kullanımı ve Önemi. *Prof. Dr. Sebahattin Bayram Armağanı Eskiçağ Tarihi Yazıları*, (Y. Kılıç, R. Kuzuoğlu, S. Akkuş Mutlu, Ö. Kâhya, Ed.) içinde (s. 435-455), Konya, Çizgi Kitabevi.
- Pekşen, O. (2020). Eskiçağ Önasya Tarihinde Gutiler. *Turkish Studies*, 1(1), 245-259.
- Pritchard, J. B. (1955). *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. Princeton- New Jersey, Princeton University Press.
- Yiğit, T. (2003). İlk Tunç Çağı'nın Son Evresinde Anadolu'nun Siyasal Görünümü. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22(33), 167-187.
- Van de Mieroop, M. (2018). *Eski Yakındoğu Tarihi MÖ 3000-323*, (S. Gül, Çev.), İstanbul, Homer Kitabevi.

BÖLÜM 12

BABİLLİLER

Fatma SOĞANDERELİ¹

GİRİŞ

MÖ 3. binyıl sonları ile MÖ 2. binyılın başlarında Arabistan Yarımadası'nın batı kıyılarından Mezopotamya'ya ikinci Sami Göçü ile gelen Amurrular, Mezopotamya'da pek çok şehri ele geçirmişlerdir. Bunlar Mezopotamya'ya Batı yönünden geldikleri için “Batı'dan gelenler” anlamında MAR.TU adı ile de anılmışlardır.

Batı Sami kavimleri olan Amurrular'ın bir kısmı, Sumerli III. Ur Hanedanlığı'nın yıkılmasından sonra Güney Mezopotamya'ya gelerek, merkezi Babil kentinde Babil Hanedanlığı'nı kurmuşlardır. Hanedanlığa isim sahipliği eden Babil kentinin adı Akadça *bab-i-li(m)* “Tanrının Kapısı” şeklinde ifade edilmekte olup, MÖ 3. binyıla kadar uzanmaktadır. Bu kent ismi Yunanca'ya ise *Byblon* şeklinde geçmektedir ve modern dillere bu haliyle yansımaktadır. (1)

Babil Krallığı'nın siyasi tarihinin ana hatlarını şu şekilde incelemek mümkündür:

1. Eski Babil Krallığı (MÖ 1894-1595)
2. Orta Babil Krallığı (Kassit Hakimiyet Devri) (MÖ 1595-1155)
3. Kısa Hanedanlıklar Dönemi (MÖ 1154-626)
4. Yeni Babil Krallığı (MÖ 626-539)

1. ESKİ BABİL KRALLIĞI (MÖ 1894-1595)

MÖ 1894'te Sumu-Abum önderliğinde kurulan Eski Babil Krallığı'nın ilk kralları hakkında yerleşim yerinin su seviyesinin altında kalmasından dolayı çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Babil krallığı, asıl ününü 6. kralı olan Hammurabi Dönemi'nde kazanmıştır. Hammurabi Dönemi'ne dek hüküm süren kralların hükümdarlıklarına dair bilgiler az sayıda bulunan yazıtlardan elde edilmektedir. Bu yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Eski Ba-

¹ Doktora Öğrencisi, Pamukkale Üniversitesi, fatmasogandereli@gmail.com,
ORCID iD : 0000-0003-3294-5001

553 yılında Medleri yenilgiye uğratması, muhtemelen Nabonidus'u olası bir hedef olma halinde denize ulaşma yolları aramasına sebep olmuştur. Belki de Nabonidus Kuzey Arabinin zenginliği içinde yaşamak istemiş olabilir. (12)

Nabonidus, yaklaşan Pers istilalarına karşı önlemler almaya çalışsa da Babil'de uzun süre bulunmaması ve halka yeni din anlayışı dayatması gibi sebepler sunucunda Perslerin Babil'i işgalini kolaylaştırmıştır. MÖ 539'da Zağros Dağları üzerinden ülkeye giren Kyros, Opis'te yaptığı savaştan galibiyetle çıkmış ve Babil şehrini zapt etmiştir. Babil'in içinde bulunduğu durumdan da faydalanan Persler kenti barışçıl bir şekilde elde etmişlerdir. Bu sayede kenti tahribata uğratmayarak sadece Persli bir yönetici atamışlardır. Nabonidus'un dini inaçla halkta bıraktığı olumsuzluktan yararlanan Kyros, kendini Marduk'a bağlı bir kral olarak tanıtmıştır. Nitekim bu durum Marduk rahipleri tarafından sevinçle karşılanmıştır. Babil'in Pers egemenliğine girmesiyle artık Mezopotamya'da Hint-Avrupalı kavimlerin hakimiyeti başlamıştır. (22)

KAYNAKLAR

1. Memiş E. *Eskiçağda Mezopotamya (En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar)*. Bursa: Ekin Basın Yayın; 2015.
2. Köroğlu K. *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıcından Perslere Kadar*. İstanbul: İletişim Yayınları; 2008.
3. André-Salvini B. Babylon. Joan Aruz, K. Benzel, J. M. Evans (Ed.), *Beyond Babylon: Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millennium B.C.* içinde. New York: Yale University Press; 2008. p. 18-26.
4. Kuhrt A. *Eski Çağ'da Yakındoğu*. Cilt I. (Dilek ŞENDİL Çev. Ed.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları; 2017.
5. Memiş E. *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*. Bursa: Ekin Basın Yayın; 2008.
6. Tosun M., Yalvaç K. *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Saduqa Fermanı*. Ankara: TTK Yayınları; 1989.
7. Kılıç Y., Eser E. Eski Mezopotamya Hukukunda Dini Normlar. *Belgi Dergisi*. 2016; S. 11: 133-150.
8. Kılıç Y. *Eskiçağ Aile Hukuku*. Konya: Çizgi Kitabevi; 2018.
9. King L. W., Holland Hall H. R. *Yeni Keşifler Işığında Mısır, Kaide, Suriye, Babil ve Asur Tarihi*. (Arıcan UYSAL Çev.). İzmir: İlya Yayınevi; 2012.
10. Yiğit T. *Eski Mezopotamya Tarihi*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları; 2020.
11. Evans J. M. Kassite Babylonia. *Beyond Babylon: Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millennium B.C.* içinde. New York: Yale University Press; 2008. p. 200-206.
12. Mieroop M. V. *Eski Yakındoğu Tarihi MÖ 3000-323*. (Sinem GÜL Çev.), İstanbul: Homer Kitabevi; 2018.
13. Balkan K. Kas Tarihinin Ana Hatları. *TTK Belleten*. 1948; S. 48(12): 723-756.
14. Kaya M. A. *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi; 2018.
15. Liverani M. *The Ancient Near East History, Society and Economy*. New York: Routledge; 2014.
16. Cline E. H., Graham M. W. *Antikçağ İmparatorlukları Mezopotamya'dan İslamiyet'in Doğuşuna Kadar*. (Ekin DURU Çev.). İstanbul: Say Yayınları; 2017.
17. Oates J. *Babil*. (Fatma ÇİZMELİ Çev.), Ankara: Arkadaş Yayınevi; 2004.
18. Kuhrt A. *Eski Çağ'da Yakındoğu*. C. II. (Dilek ŞENDİL Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları; 2017.

19. Gülmez Dinç O. *Çivi Yazılı Belgeler Işığında Babil Diplomatik İlişkileri*. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Denizli; 2019.
20. Gökçek L. G. *Asurlular*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları; 2015.
21. Konyar E. Babil'in Asma Bahçeleri. *Toplumsal Tarih Dergisi*. 2001; S. 96(16): 46-54.
22. Ay Arçın Ş. Orta Babil Krallığı (Kassitler) ve Babilde İkinci İsin Hanedanlığı-Yeni Babil Krallığı. L. Gürkan Gökçek, Ercüment Yıldırım, Okay Pekşen (Ed.). *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi* içinde. İstanbul: Değişim Yayınları; 2020. p. 263-290.

BÖLÜM 13

ESKİ MISIR TARİHİ VE UYGARLIĞI

Muammer ÖZDEMİR¹

MISIR COĞRAFYASI VE NİL NEHRİ

Dünyanın eski medeniyetlerinden biri olan, geçmişi Paleolitik Çağ'a kadar uzanan ve günümüze kadar ulaşan Eski Mısır, Eski Çağ'ın diğer medeni unsurları ile birlikte tarihe önemli katkılar sağlamıştır. Stratejik konumu, coğrafi özellikleri, tarihi unsurları, anıtsal yapıları, siyasi ve dini organizasyonları ve kadim birikimiyle medeniyet serüveninde oldukça dikkat çeken, varlığını üç bin yıl kadar devam ettiren bir görünümündedir. Tarih, antropoloji, arkeoloji, filoloji, sosyoloji v teoloji gibi pek çok bilimin dikkatini çeken köklü geçmişe sahip olan bu topraklar, günümüzde dahi aynı önemini korumaktadır.

Afrika kıtasının kuzeydoğusunda yer alan, Doğu Çölü ve Batı Çölü arasından sıkışan, Nil Deltası boyunca gelişen Mısır, Akdeniz havzasında verimli topraklar üzerinde yer almaktadır. Geçmişte olduğu gibi bugün de, Asvan'daki Birinci Çağlayan bölgesiyle Akdeniz arasındaki bölgenin yaşam alanı olarak insanlar tarafından tercih edildiği görülmektedir. Bunun yanında Antik Mısır'da Doğu ve Batı çöllerine, Akdeniz kıyılarındaki farklı bölgelere, Birinci Çağlayan'ın güney kısmına ve Sudan'a kadar insanların yerleştiği bilinmektedir. Yaşam alanlarına dair sınırlar tam olarak bilinmese de insanların Nil Nehri havzasının ötesinde çöl bölgelerindeki vahalarda da bilinçli bir tercih doğrultusunda yaşadığı söylenmektedir. Bu yönde Antik Mısırlıların yaşam alanı olarak tercih ettiği Nil ve çevresi, Herodot'un dediği gibi Mısır için hayat kaynağıdır. Suyun ulaştığı bütün alanlarda tarım yapılabilen, ancak ulaşmadığı noktalarda ise çöl ikliminin etkisiyle nefes dahi almakta zorlanılmaktadır. Hatta bu durum o kadar belirgindir ki, bir insanın bir ayağı bereketli yeşil toprağın üzerindeyken, diğer ise ayağını kavurucu çöl toprağının üzerinde olabilir. Bundan dolayı Mısırlılar, bereketli bölgeye "kara ülke", çöl bölgesine ise "kızıl ülke" demişlerdir (Mieroop, 2019: 7).

Mısır, hem konumu hem de Nil Nehri'nin varlığından ötürü, kıtanın diğer ülkelerinden ayrılan bir tarihi süreç yaşamıştır. Stratejik öneminin ötesinden en belirleyici unsur

¹ Dr.Öğr.Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Eskiçağ Tarihi AD., m.ozdemir@alparslan.edu.tr, ORCID iD: 0000-0003-3392-0519

KAYNAKLAR

- Akdeniz, M. G. (2016). *Tarih Öncesi ve İlk Çağ Mimarlığı*, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- Aslan, R. (2022). *Tanrı- Geçmişten Günümüze Dinler Tarihi-*, çev. Elif Berktas, Ankara: Panama Yayıncılık.
- Bahar, H. (2015). *Eskiçağ Uygarlıkları*, Konya: Kömen Yayınları.
- Brewer, D. J.- Teeter, E. (2011). *Mısır ve Mısırlılar*, çev. Nihal Uzan, Ankara: Arkadaş Yayınları.
- Çıvgın, İ. (2015). "Mısır Eski Krallığı (MÖ. 2700-2200) Devrindeki Ticari Ağların Mısır Uygarlığı İle Nübye/Sudan Devletleşmesi Üzerindeki Etkileri", *TAD*, C. 34/ S. 58, 2015, s.371-424.
- David, R.(2003). *Handbook to Life in Ancient Egypt*, New York: Facts On File Inc.
- Diakov, V. – Kovalev, S. (2017). *İlkçağ Tarihi- Uzakdoğu, Ortadoğu, Eski Yunan-*, çev. Özdemir İnce, İstanbul: Yordam Kitap.
- Fletcher, J. (2023). *Antik Mısır Tarihi- Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, çev. Süleyman Genç, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Freeman, C. (2003). *Mısır, Yunan ve Roma- Antik Akdeniz Uygarlıkları-*, çev. Suat Kemal Angı, Ankara: Dost Yayınları.
- Gates, C. (2021). *Antik Kentler- Antik Yakındoğu, Mısır, Yunan ve Roma'da Kentsel Yaşamın Arkeolojisi-*, çev. Barış Cezar, İstanbul: KÜY Yayınları.
- Hendricks, S. – Vermeersch, P. (2003). "Prehistory: From the Paleolithic to the Badarian Culture(C. 700.000-400.000 BC.)", ed. Ian Shaw, *The Oxford History of Ancient Egypt*, New York: Oxford University Press.
- Herodotos. (2017). *Tarih*, çev. Müntekim Ökmen, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hornung, E. (2004). *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- İnan, A. (1987). *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İplikçiolu, B. (2013). *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi.
- Karagülle Çiftçi, M. (2023). *Antik Mısır'da Tanrılar, Öte Dünya ve Din*, İstanbul: Banliyö Yayınları.
- Kuhr, A. (2019). *Eskiçağ'da Yakındoğu (M.Ö. 3000-330)*, çev. Dilek Şendil, C.1, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Memiş, E. (2015). *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Bursa: Ekin Yayınları.
- Mieroop, M. V.(2019). *Eski Mısır Tarihi*, çev. Ali Oğuz Bozkurt, İstanbul: Homer Yayınları.
- Reyhan, E.- Cengiz T. (2015). *Eskiçağ Tarihi ve Uygarlığı El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Reynes, B. M. (2003). "The Naqada Period C. 4000-3200B.C.", ed. Ian Shaw, *The Oxford History of Ancient Egypt*, New York: Oxford University Press.
- Schlögl, H. A. (2020). *Eski Mısır- Kraliçe Kleopatra'nın İntiharına Dek Dört bin Yıl-*, çev. Firuzan Gürbüz Gerhold, İstanbul: Alfa Yayıncılık.
- Vercoutter, J. (2020). *Eski Mısır*, çev. Emine Çaykara, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Watterson, B.(1991). *Women in Ancient Egypt*, New York: St. Martin's Press.
- Wilkinson T. (2023). *Eski Mısır – M.Ö. 3000'den Kleopatra' ya Bir Uygarlığın Tarihi*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal, İstanbul: Say Yayınları.
- Yıldırım, R. (2011). *Eskiçağ Tarihi ve Uygarlıkları-Uygarlık Tarihine Giriş-*, Ankara: Yıldız Yayıncılık.
- Yiğit, T. (2019). *Eski Mısır Tarihi*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

BÖLÜM 14

İSKENDER

*Yavuz ARSLAN*¹

II. FİLİP'İN TAHTA ÇIKIŞI ÖNCESİ VE TAHTA ÇIKIŞI

Kutsal Olympos Dağı'nın kuzeyinde yer alan Makedonya, geçmişten beri güney komşuları Yunanlılar ile ortak bir kültürü paylaşmaktaydı. Ortak bir kültüre sahip olmalarından dolayı büyük farklılıklar göze çarpmamaktaydı. Persler bu iki halkı İonlar olarak görüyorlardı ve iki halk arasında 'Denizaşırı İonlar' ve 'Güneş şapkalı İonlar' veya Makedonlar diye ayırım yapmaktaydı. Tabii MÖ 5. yüzyıla gelindiğinde hem Yunanlıların hem de Makedonların kendi kimliklerini ön plana çıkarmalarından zıtlıklar görülmeye başlanmıştı. Hatta Yunanlılar Pers kralı Kserkses'in her iki halkı bir halk olarak tanımlamasından rahatsızlık duymuşlardı. Siyasal açıdan ise Makedonya, Pers İmparatorluğunun bir eyaletiydi. MÖ 512 yılından itibaren Pers kralı Makedonlardan haraç almaktaydı ve yirmi yıl sonrasında da bu toprakları ele geçirmişti. Pers kralı Dareius (Darius, Dareios) Makedonya kabile reislerinden biri olan Aleksandros'u kurmuş olduğu idari bölgenin başına getirerek onu satrap yapmıştı. Ayrıca Aleksandros'a sorumluluğu altındaki idari bölgeye birkaç kabileyi de dahil etmişti. Tabii Dareios Makedonlar ile ilişkilerini güçlü hale getirmek için bir Makedon prensesi ile bir Pers prensini evlendirmişti. Bu ilişkiler neticesinde Aleksandros, Dareios'un oğlu Kserkses'in MÖ 480 yılında Yunanistan'a düzenleyeceği seferde müttefiki olarak kalacaktı. Perslerin Makedon topraklarından geri çekilmesi neticesinde Aleksandros konumunu daha da güçlendirerek bir kabile reisi formundan çıkıp bir kral olmuştu. Aleksandros, Perslerden aldığı desteğin azalmasını gördüğünde güney komşularıyla bağlarını güçlü kılma yoluna gitmiş hatta kendisini soy açısından da Yunan şehri Argos'a dayandırmıştı. Aleksandros'un bu çabalarına rağmen Yunanlılar onları Yunanca dışında başka bir dil konuşmalarından dolayı barbar olarak nitelenebilmekteydiler. Yunanlılar sürekli Makedonların kimliği hakkında tartışmaya girmişlerdi. Atinalı politikacı Demosthenes, İskender'in babası Filip'i (Philippos) barbar diye tanımlamaktaydı. Aleksandros'tan sonra torunu Arkhelaos MÖ 410 yılında krallık sarayını Aigai'den

¹ Öğr.Gör.Dr., Muş Alparslan Üniversitesi, Finans Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü y.arslan@alparslan.edu.tr, ORCID iD: 0000-0003-0964-3398

yerli kadınların evliliği sayesinde doğu-batı karışımı bir birliktelik sağlama gayesi gütmüştür. Evlilik ile birlikte oluşan kültürel etkileşim İskender'den çok zaman sonra Helenizm olarak adlandırılmıştır. İskender, Pers İmparatorluğu topraklarını ele geçirdiği zaman Pers kültüründen etkilenir ve onlara bazı geleneklerinde uyum sağlar. İskender'in doğu geleneklerine saygı gösterip o gelenekten bazı unsurları yeri geldiğinde kullanması o kültürü isteyerek ya da istemeyerek de olsa benimsemesine etki etmişti. Neticede İskender, sahip olduğu Pers toprakları ölümünden sonra halefleri arasında bölüşülmüş ve sonrasında başka bir güce Roma'ya bırakmıştı.

KAYNAKLAR

- Arrianos, F. (2005). *İskender'in Seferi* (Aleksandrou Anabasis). Furkan Akderin (Çev.). İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti.
- Badian, E. (1985). Alexander In Iran. İlya Gershevitch (Edit.). *The Cambridge History of Iran* (420-502). New York: Cambridge University Press.
- Bosworth, A. B. (2021). *Büyük İskender'in Yaşamı ve Fetihleri*. Hamit Çalışkan (Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Briant, P. (2018). *Büyük İskender. Fetihler ve Siyaset*. Nihan Özyıldırım (Çev.). İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım San. Ve Tic. Ltd. Şti.
- Demosthenes (2022). *Söylevler*. Candan Şentuna (Çev.) (2. Baskı). Ankara: Doğubatu Yayınları.
- Diodorus Sculus (1963). *Books XVI-XVII*. Bradford Welles (Translator). London: Harvard University Press.
- Doherty, P. (2004). *Büyük İskender Bir Tanrının Ölümü*. Selim Yeniçeri (Çev.). İstanbul: Koridor Yayıncılık.
- Droysen (2007). *Büyük İskender Tarihi*. Bekir Sıtkı Baykal (Çev.). İstanbul: Dharma Yayınları.
- Freeman, C. (2010). *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*. Suat Kemal Angı (Çev.) (3. Baskı). Ankara: Dost Kitabevi.
- Heckel, W. (2002). *The Wars of Alexander The Great 336-323 BC*. Usa: Osprey Publishing.
- İplikçioğlu, B. (2007). *Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Kuhr, A. (2013). *Eski Çağ'da Yakınoğu (MÖ 3000-330)*. Dilek Şendil (Çev.) (3. Basım). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Lamb, H. (2019). *Büyük İskender*. Ömer Öztürk (Çev.). İstanbul: Erasmus Yayınları.
- Lauffer, S. (2011). *Büyük İskender*. Nilgün Sorguç (Çev.) (3. Baskı). İzmir: İlya Yayınevi.
- Lending, J. (2024). *Büyük İskender*. Burak Sengir (Çev.) (13. Baskı). İstanbul: Kronik Kitap.
- Mansel, A. M. (2011). *Ege ve Yunan Tarihi*. (9. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Martin, T. R. (2012). *Eski Yunan Tarihöncesinden Hellenistik Çağ'a*. Ümit Hüsrev Yolsal (Çev.). Ankara: Say Yayınları.
- Plutarkhos, (1980). *Büyük İskender Hayatı ve Savaşları*. Vahdet Gültekin (Çev.). İstanbul: Rado Yayınları.
- Plutarkhos, (2006). *Paralel Yaşamlar İskender ve Caesar*. İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım.
- Rufus, C. Q. (2004). *The History of Alexander*. John Yardley (Translator). London: Penguin Books Ltd.
- Sezer, D. S. (2019). *Büyük İskender'in Doğu Seferi ile Seferin İdari ve Yönetimsel Açından Sonuçları. II. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Kongresi*, 4-6.
- Strauss, B. (2013). *Tarihe Yön Veren Büyük Komutanlar. İskender, Hannibal ve Sezar'ın Liderlik Dehası*. Ümit Hüsrev Yolsal (Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Tekin, O. (2007). *Eski Anadolu ve Trakya. Ege Göçlerinden Roma İmparatorluğu'nun İkiye Ayrılma-*

sına Kadar. İstanbul: İletişim Yayınları.

Yılmaz, C. A. (2017). Antik Dünyayı Fetheden Ordu (Büyük İskender'in Ordusu Üzerine Bazı Bilgiler). *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27, 1, 207-217.

Yılmaz, C. A. (2019). Büyük İskender Hindistanda. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 12 (53), 501-517.

Yurdkoru, S. (1961). *Büyük İskender'in Anadolu Savaşları*. İzmir: Ege Turizm Cemiyeti Yayınları.

BÖLÜM 15

ROMA TARİHİ VE UYGARLIĞI

*Kamil DOĞANCI*¹

İTALYA’NIN COĞRAFYASI

İtalya, kuzey-güney doğrultusunda Akdeniz’in içine doğru doğru uzanan bir yarımada-
dır. Doğusunda Adriyatik Denizi, batısında Tiren Denizi, kuzeyinde Alp Sıradağlarıyla
çevrilidir. Güneyinde Sicilya, batısında Korsika ve Sardinya adaları bulunmaktadır. Sicilya
Adasından dar bir geçit olan Messina Boğazı’yla ayrılır. İtalya yarımadasının genişliği 200
km’yi, kuzey-güney doğrultusundaki uzunluğu ise 1040 km’yi bulur. Apeninler yarımada-
dayı kuzey-güney doğrultusunda doğu-batı olarak ikiye ayırır. Kıyılarda dar bir şerit ha-
linde ovalık alanlar vardır. Yarımadaadaki en büyük ve verimli ova kuzeydeki Po Ovasıdır.
İtalya’nın doğu sahilleri düz bir yapıda olduğu için doğal liman sayısı oldukça azdır. Batı
ve güney kıyılarındaki körfezler ve doğal limanlar gemilerin yanaşması için uygun ortam
sağlar (Demircioğlu, 1993: 2-8; İplikçioğlu, 2007: 57; Tekin, 2008: 179-180; Boatwright
vd., 2022: 21-2). İtalya coğrafi yapısıyla hem Batı ve Doğu Akdeniz’i hem de Afrika’yı
kontrol edebilecek stratejik bir noktada yer almaktadır. Roma’nın kısa sürede bir dünya
devleti haline gelerek tüm Akdeniz dünyasını kontrol etmesinde şüphesiz ki bu stratejik
konumunun etkisi büyüktür.

KRALLIK DÖNEMİ (MÖ 753-MÖ 509/8)

Roma’nın Kuruluş Efsanesi

Roma’nın efsanevi kuruluş tarihi MÖ 753 yılı olarak kabul edilmektedir. Romalılar soy-
larını Troialılara dayandırır. Efsaneye göre Troialı prens Aeneas, kentin Akhalar tara-
fından ele geçirilmesinden sonra babası Ankhises ve oğlu Askanios ile birlikte Troia’dan
kaçtı ve uzun bir yolcuktan sonra İtalya’daki Latium bölgesine yerleşti. Aeneas’ın oğlu
Askanios burada Alba Longa kentini kurdu. Daha sonra Askanios’un soyundan gelen

¹ Doç.Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, kamil@uludag.edu.tr,
ORCID iD: 0000-0001-6086-4386.

Theodosius Sülalesi

I. Theodosius (379-395). I. Theodosius, İmparator Valens'in ölümünden sonra Gratianus tarafından Doğu *augustus*'u olarak atanmıştı. Vizigotlarla yaptığı savaşta başarılı olamayınca MS 382'de onların Balkanlar ile Tuna Nehri arasındaki topraklara yerleşmelerine izin verdi. MS 394'te Batı *augustus*'u Arbogast ve Eugenius'u yenerek tek başına tüm imparatorluğa hakim oldu. MS 395'te Mediolanum'da hayatını kaybetmeden kısa süre önce imparatorluğu oğulları Honorius ve Arcadius arasında paylaştırdı. Buna göre Doğu'nun yönetimini Arcadius'a, Batı'nın yönetimini Honorius'a verdi (William & Friell, 1998; Tekin, 2008: 303-4; Akşit, 1970: 329-334; Tekin, 2018: 147).

Honorius (MS 393-423) ve Arcadius (MS 395-408). Babasının ölümüyle küçük yaşta imparator olan Honorius devlet yönetimini komutanlar ve devlet adamlarına bırakmak zorunda kaldı. Sürekli iç çekişmelerin yaşandığı bu dönemde Gothlar Roma'yı yağmaladı (MS 410). Honorius'tan sonra sırasıyla tahta çıkan Ioannes (423-5), III. Valentinianus (MS 425-455), Maximus (MS 455), Avitus (MS 455-6), Maiorianus (MS 457-461), Severus (MS 461-465), Anthemius (MS 467-472), Olybrius (MS 472), Glycerius (MS 473-4), Iulius Nepos (MS 474-5) ve Romulus Augustus (MS 475-6) dönemlerinde Batı imparatorluğu büyük toprak kayıpları yaşadı. Son Batı imparatoru Romulus Augustus'un MS 476'da Germen lideri Odoaker tarafından tahttan indirilmesiyle imparatorluğun batısı Germenlerin eline geçti.

İmparatorluğun Doğu kesiminde Arcadius'tan sonra tahta oğlu II. Theodosius (MS 408-450) çıktı. Constantinopolis'in kara surları onun döneminde inşa edildi. Yayımlattığı *Codex Theodosianus* ile Roma hukukuna büyük katkıda bulundu. II. Theodosius'tan sonra sırasıyla Marcianus (MS 450-457), I. Leo (MS 457-474), Zeno (MS 474-491) imparator oldu. Batı İmparatorluğunun MS 476'da Gotların eline geçmesine rağmen Doğu İmparatorluğu 1453 yılına kadar varlığını korumayı başardı (Tekin, 2008: 305-6; Tekin, 2018: 148-9).

KAYNAKLAR

- Akşit, O. (1970). *Roma imparatorluk tarihi (M.S. 192-395)*. İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Akşit, O. (1976). *Roma imparatorluk tarihi (M.Ö. 27-M.S. 192)*. İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Arslan, M. (2007). *Mithridates VI Eupator (Roma'nın büyük düşmanı)*. İstanbul: Odin Yayıncılık.
- Barnes, T.D. (1973). Lactantius and Constantine. *The Journal of Roman Studies*, 63, 29-46.
- Barrett, A. A. (1993). *Caligula: the corruption of power*. London & New York: Routledge.
- Birley, A. (1993). *Marcus Aurelius: a biography*. New York: Routledge.
- Boatwright, M.T., Gargola, D.J., Talbert, R.J.A., Lenski, N. (2022). *Romalıların kısa tarihi*. İrem Kısacık (çev.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Burckhardt, J. (1949). *The age of Constantine the Great*. (çev. Moses Hadas). Routledge & Kegan Paul PLC.
- Cassius Dio, (1914-1927). *Rhomaika*. E. Carry (translated by). London: Cambridge University Press.
- Demircioğlu, H. (1993). *Roma tarihi (I. Cilt: Cumhuriyet)*. Ankara: TTK Basımevi.

- Derow, P.S. (2006). Rome the fall of Macedon and the sack of Corinth. A.E. Astin, F.W. Wallbank vd. (eds.). *The Cambridge Ancient History VIII* içinde (s. 290-323). Cambridge: Cambridge University Press.
- Doğancı, K. (2017). I. Constantinus'un Hristiyanlığı meselesi ve ölümü hakkındaki tartışmalar. *ÜÜ- FEFSB Dergisi*, 18 (33), 493-517.
- Errington, R.M. (2006a). Rome and Greece to 205 B.C., A.E. Astin, F.W. Wallbank vd. (eds.). *The Cambridge Ancient History VIII* içinde (s. 81-106). Cambridge: Cambridge University Press.
- Errington, R.M. (2006b). Rome against Philip and Antiochus, A.E. Astin, F.W. Wallbank vd. (eds.). *The Cambridge Ancient History VIII* içinde (s. 244-289). Cambridge: Cambridge University Press.
- Eutropius (2016). *Breviarium Historiae Romanae*. (çev. Ç. Menzilioğlu). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Gargola, D.J. (2006). Mediterranean empire (264-134). N. Rosenstein & R. Morstein-Marx (eds.). *A Companion to the Roman Republic* içinde (s. 147-166). Oxford: Blackwell Publishing.
- Grant, M. (1994). *Constantine the Great: the man and his times*. New York: Maxwell Macmillan International.
- Grant, M. (1996). *The Severans. the changed Roman Empire*. London & New York: Routledge.
- Griffin, M.T. (1987). *Nero: the end of a dynasty*. New York: Routledge.
- Herodianus. (1922). *Ab Excessu Divi Marci*. K. Stavenhagen (ed.). Leipzig: Teubner.
- İplikçioğlu, B. (2007). *Hellen ve Roma tarihinin anahatları*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Jones, B. W. (1993). *The Emperor Domitian*. London & New York: Routledge.
- Kaçar, T. (2004). Üsküdar savaşları ve Bizans'ın temelleri. *Üsküdar Sempozyumu I (Bildiriler)*, I, İstanbul, 21-28.
- Kaya, M.A. (2008). *Roma'nın Afrikalı İmparatoru Septimius Severus*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Konrad, C.F. (2006). From the Gracchi to the First Civil War (133-70). N. Rosenstein & R. Morstein-Marx (eds.). *A Companion to the Roman Republic* içinde (s. 167-189). Oxford: Blackwell Publishing.
- Rees, R. (2004). *Diocletian and the Tetrarchy*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Salmon, E. T. (2004). *A history of the Roman world*. London & New York: Routledge.
- Scriptores Historiae Augustae (SHA)* (1968). (çev. David Magie). London: Harvard University Press.
- Shotter, D. (1992). *Tiberius Caesar*. London & New York: Routledge.
- Shotter, D. (1994). *The fall of the Roman Republic*. London & New York: Routledge.
- Southern, P. (2001). *The Roman Empire from Severus to Constantine*. London & New York: Routledge.
- Tatum, W. J. (2006). The final crisis. N. Rosenstein & R. Morstein-Marx (eds.). *A Companion to the Roman Republic* içinde (s. 190-212). Oxford: Blackwell Publishing.
- Tekin, O. (2008). *Eski Yunan ve Roma tarihine giriş*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tekin, O. (2018). *Hellen ve Roma tarihi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Wellesley, K. (2000). *The year of the four emperors*. London & New York: Routledge.
- Williams, S. (2000). *Diocletian and the Roman recovery*. New York & London: Routledge.
- Williams, S., Friell, G. (1998). *Theodosius. The Empire at bay*. London & New York: Routledge.